

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

R	Reynaert
R	<i>Van den vos Reynaerde</i>
RDR	<i>Roman de Renart</i>
RV	<i>Reynardus Vulpes</i>
RF	<i>Reineke Fuchs</i>
YS	<i>Ysengrimus</i>
T	<i>Tiecelijn</i>

Zie verder de afkortingen bij de Literatuurlijst.

Op de website bij dit boek www.dereynaert.nl staan deze Aantekeningen digitaal, zodat ze desgewenst gemakkelijk doorzoekbaar zijn.

Motto's

Goethe, *Xenie* in Schillers *Musenalmanach auf das Jahr 1797*, 266;

Ziolkowski, *Reading the Juggler of Notre Dame. Medieval Miracles and Modern Remakings* (Cambridge (Mass.), 2022), xvi.

PROLOOG

Inleidend over de vos in natuur en cultuur is Wallen 2016. Biologisch informatiever zijn *Magill's Encyclopedia of Science* 4 (2002), 634ev; *Grzimek's Animal Life Encyclopedia* dl. 14 (2004) en het artikel 'Vulpes vulpes' in *Mammalian Species* 537 (1996), 1ev. Indringend is de documentaire *Rotvos* (2010) van Jan Musch en Tijs Tinbergen. Zie ook Janssens & Van Daele 2001, 19. Over de (intelligente) wolf zie fraai Van der Meulen 2016. Overigens zijn vossen op hun beurt geïnteresseerd in mensen, of althans: zij zoeken soms de steden op; vgl. Vuorisalo e.a. 2014.

Beeldvorming omtrent de vos: zie ter introductie Mercatante 1999, 74ev. Verzameling *Amand de Vos*: Ryssen 2011; het gezegde over vos en heg is ontleend aan www.spreekwoord.nl, alwaar tien spreekwoorden met vos, allemaal pejoratief. Oranje als vos: Van Stipriaan 2021, 11. Natuurlijk zijn er ook afwijkingen, zoals over de vos als heilig dier, cult- en taboefiguur: zie het curieuze boek van Mailahn 2014. Intussen werkt de traditie van de boze vos nog altijd door, bijvoorbeeld in het Pokémon-monstertje Goupix; vgl. Campredon 2018.

Soemerisch-Babylonische traditie: Jiménez 2017, 39ev en 377ev; Kienast 2003. (Vanstiphout 1988 ziet zelfs een invloedslijn van hieruit naar de Europese matière renardienne.) Bijzondere dank wil ik betuigen aan dr. Meindert Dijkstra, die mij (via collega Bob Becking) in februari 2020 inwijdde in deze traditie. Op 12 april 2020 overleed hij plotseling. Zijn postuum verschenen boek *De reiger en de schildpad. Sprookjes en fabels uit de oude Oriënt* beveel ik graag aan; het opent met de fabel van de negen wolven en de vos.

Vos in de Oudheid: Keller 1887, 178ev; antieke fabels: Pugliarello 1973, 31ev en Blackham 1985, 5ev. Lijn met matière renardienne: Hausrath 1937. Citaat in *The New Yorker*: Katy Waldman, 27/6/2018.

Vos en R in de Nederlandstalige Middel-

eeuwen bijna synoniem: zie ettelijke citaten in Van Oostrom 1983, 29ev. Vos in Nederlandse volksverhalen: zie de volksverhalenbank van het Meertens Instituut, SINVS046, 'Van het oude paard'. Voor liefdevol Reintje zie Ritzema Bos 1879-1882, 165. Voor vertalingen van R zie het overzicht bij Van Daele, Everaers e.a. 2004, 102/4, inmiddels alweer aan te vullen, bijvoorbeeld met een vertaling naar het Afrikaans: *Die wrede een met die rooi baard*. (Met dank aan Carel Jansen.) Voor de vertaling in het Luxemburgs door Michel Rodange zie Feliërs 1999b. Rodange kreeg er zelfs een standbeeld voor, en nog in 2020 besprak de website van RTL Today Luxembourg 'Renert: Luxembourg's most famous fable and its modern relevance'.

!
OUO GOJO

Motto: Poelhekke 1907, 459.

ONDERWIJZERS

Over het Leiderdorp van mijn jeugd zie het mede door mijn vader verzorgde *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg. 1200 jaar wonen* (1979). Engelstalige Wikipedia geprint als 7473 banden: zie het project van Michael Mandiberg en Lulu.com op YouTube. P. de Zeeuw J. Gzn.: voor zijn bibliografie zie – nog niet eens volledig – de website www.achterderug.nl en de aldaar opgenomen 'particuliere notitie' van Nico van Balen. Over De Zeeuw als (protestants-christelijke) jeugdauteur zie Daalder 1950, 185ev en Tromp in Van Coillie e.a. (ed.), *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Speciaal over De Zeeuw als verteller van historische verhalen: Van 't Veld 2008. Een zeldzaam interview: *IDIL-gids voor jeugdlectuur* 9 (1957-1958), 19ev. Zie ook 'Geen preekjes, wel een boodschap' door W.B. Kranendonk in *Reformatorisch Dagblad* 22/5/2003 en het

profiel door Van Schoonderwoerd den Bezemer 1997. Over De Zeeuws wijze van bewerken van klassiekers (gedemonstreerd aan zijn navertelling van *Gullivers reizen*) handelt Bekkering 2003. De Zeeuws *Nijkerk in de greep der nazi's* werd in 1995 vermeerderd herdrukt als *Nijkerk 1940-1945*. Over uitgeverij Van Goor zie Van Wijk-Sluyterman 2003 en *Boek-werk 1839-1964*.

Reinaart de Vos

Over De Zeeuws *Reinaart de Vos* zie beknopt Kwast 1995, 14ev. Zowel de opening als afsluiting ontleende De Zeeuw aan de navertelling uit 1910 van Stijn Streuvels; zie Van Daele 1996d, 57ev en Ryssen 1996, 128. Mijn exemplaar is de achtste druk, verschenen in 1960 bij Van Goor Zonen te Den Haag. (Alwaar in 1974 de tiende en laatste druk verscheen.) De datering van de eerste druk op 1941 baseer ik op een vermelding als 'thans verschenen' in *De Telegraaf* van 27/8/1941. Het omslagontwerp voor de eerste drukken was van de hand van Roothciv, voor de achtste druk van J.H. Kuiper en voor de laatste drukken van W.J. Rozen-daal; zie *Boek-werk 1839-1964*, 61. Over de markante illustrator Roothciv bestaat weinig literatuur; over diens devotieprentjes zie De Croon op www.cubra.nl/gerardde-croon/devotieprentjes, afl. 73-75. Booy 2021 handelt over andere voorbeelden van verstopte anti-Duitse sentimenten in jeugdboeken tijdens bezettingstijd, zoals de *Sprinkgermanenplaag* en (kabouter) *Kriebeltje en de StinkStankmannetjes*.

Mijnheer De Zoeten

'Saai' als meest gegeven oordeel over schoolvak Nederlands: Prinsen e.a. 2018 en Van Asseldonk e.a. 2021. (Met dank aan Theo Witte.) Over de geschiedenis van het Leids gymnasium zie Coebergh van den Braak 1988. Het profiel van De Zoeten als charismatische leraar werd getekend door oudleerlingen Fay Lovsky en Frits van Oostrom

in de bundel De Boer e.a. (ed.) 2008, 78ev. Over het afscheid van De Zoeten berichtte het *Leidsch Dagblad* op 13 juli 1995. Zelf publiceerde De Zoeten weinig; zijn hart lag bij het onderwijs, en misschien was hij als publicist te perfectionistisch. Een tot artikel bewerkte versie van zijn doctoraalscriptie bij W.A.P. Smit (over Vondels *Lyck-klaght aen het vrouwekoor over het verlies van mijn Ega*) verscheen in 1971. Na zijn pensionering publiceerde De Zoeten een close-reading van *De avonden* waaraan hij jaren had gewerkt: *Ander water. Een herlezing van Gerard Reves De Avonden* (2003).

Mijn herinneringen aan deze Leidse leermeester lopen treffend parallel met die van Piet Gerbrandy aan zijn leraar Nederlands op het gymnasium te Arnhem, zoals verwoord in *Nederlandse boekengids 4/3* (juni 2019), 18. Zie over een andere leraar Nederlands die het verschil maakte – dr. A.C. Zijderveld – de biografie van Maartje Draak door Gerritsen 2019, 173 en de autobiografie van Jacques Presser 1985, 87ev. Van Halsema 2005, 111 vermeldt hoe D.L. Daalder een vergelijkbaar onvergetelijke leraar Nederlands was voor A.L. Sötemann. Mijn briljante leraar Grieks was drs. C.G. de Kruijf, plotseling overleden in 1983; ik gedenk hem met warmte.

De aanpak van mijnheer De Zoeten lijkt intussen allesbehalve aan functionaliteit te hebben ingeboet, getuige althans de hartenkreet van Coen Peppelenbos op de website tzum.info in februari 2019: 'Arme leerlingen, wat moeten ze veel. Veel meer dan ik in de jaren zeventig in de onderbouw van het vwo kreeg. Ik hoop dat de leerlingen net als ik een docent krijgen die gaat voorlezen wat hij mooi vindt en er dan met hen over spreekt.' Over de speciale magie van voorlezen zie Cox Gurdon 2019.

Over de (uitstekende) editie Tinbergen zie Muller (ed.) 1944, 86ev n. 84; over Tinbergen zelf het levensbericht door De Vooyos 1950-1951. In mijn schooljaren was als diens opvolger L.M. van Dis de tekstbezorger; zie over hem het levensbericht door Ern e 1974

en Hans Rijns in het digitale *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*. Specifiek over Van Dis' *R*-editie zie Gerritsens Ten geleide bij Lulofs (ed.) 1983, 9, alsmede Hans Rijns in *T* 20 (2007), 388. Over Tinbergens & Van Dis' voorgangers Kaakebeen en Ligthart zie resp. Schothorst 1926 en De Frankrijker 1997 alsmede De Jong 1996; over hun *R*-uitgave ook nog Parlevliet 2009a, 212ev en 234ev. Over Hellinga en diens even briljante als betwistbare interpretaties zie verderop.

Arendt en het werk op zich

De dissertatie van Arendt heet voluit *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'* (Köln, 1965). Speciaal over Arendts visie op de ruimte in *R* handelen Van Daele 1994, 188ev en Rijns 2019, 55ev; meer in den brede Wackers 2017a, 29ev en 1986, 52ev. De Putter 2019b is overtuigd dat Arendts *R*-onderzoek werd gevoed door oorlogstrauma's; ook ziet hij invloed van de *R*-versie van Van Genechten. Over die laatste, inclusief vertakkingen, handelt het informatieve artikel van Carel Jansen 2022. De familiechroniek waarin Arendt als zwart schaap voorkomt, is Van Ommen 2013; voor het citaat zie 190 aldaar. Over Josef Quint en diens 'wetenschappelijke Alleingang' zie Degenhardt 1975 (die in Quints concentratie op de rebelse Meister Eckhart een stille verzetsdaad ziet). Over Mart(h)a Baerlecken-Hechtle in context zie Grave 2009, m.n. 49ev en Marynissen 2010, 134ev. Persoonlijke getuigenissen geeft Baerlecken 1970; voor een in memoriam zie U. Tiedau op <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/15373/1/memoriarn.pdf> en in *Internationale neerlandistiek* 47 (2009), 96. Over de Keulse neerlandistiek handelen Baerlecken & Tiedau 2003 en Marynissen 2010.

Asselbergs/Van Duinkerken handelde over *R* in zijn grote inleiding bij Beuken 1936, 50ev. Mooi over Asselbergs' literatuurbeschuwing schreef Brandt Corstius 1968-1969. Over het boek van Wolfgang

Kayser (1948) zie onder veel meer het themanummer van *Monatshefte* 98 (2006).

De voornaamste recensies van Arendts proefschrift verschenen in *NTG* 61 (1968), 55ev (L.M. van Dis); *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 90 (1967), 169ev (J.P. Ponten); *Arcadia* 3 (1968), 200ev (C. Minis) en *TNTL* 85 (1969), 32ev (F. Lulofs). Nog in 1997 was Lulofs gebeten op Arendt: zie zijn recensie van Van Daele 1994 in *Naamkunde*, 105. Over Lulofs' verklaarde hekel aan het *Middelnederlands handwoordenboek* schreef Willem Kuiper op www.neerlandistiek.nl 16/8/2019. In een reactie op De Putter 2019b (geplaatst op hetzelfde forum op 30/3) betoonde Kuiper zich overigens prettig verrast door Arendts boek ('een verademing'), na te zijn opgeleid in Amsterdamse onwelwillendheid erover. Zie over Arendts boek en het onthaal ervan verder nog Bosch 1972, 32ev; De Putter 2015b, 36ev en Van Daele 1994, 193ev. In een gesprek op 16/12/2022 vertelde mijnheer De Zoeten mij dat hij destijds de recensie van Lulofs terdege kende, maar deze zeer klein-zielig vond. Mijn oude leraar (inmiddels achtentachtig) bleek overigens nog hele stukken van *R* van buiten te kennen.

In Gerard Arendts wetenschappelijke carrière zou het zo'n beetje bij dit proefschrift blijven. Hij werd weliswaar in 1968 beroepen naar Berlijn en begon daar energiek te bouwen, maar kreeg uiteindelijk weinig voor elkaar en raakte gebrouilleerd met de Berlijnse germanistiek en het college van bestuur. Dat drong hem tot vervroegd pensioen; in 2003 is Gerard Arendt eenzaam overleden.

Het Instituut De Vooy

Over mijn moeder, Frits Elzas en diens deportatie valt te lezen in Jim Terlingen, *De Joodse raad van Utrecht* (Utrecht, 2022), deels op basis van het nagelaten oorlogsdagboek van mijn moeder. Een mooi beeld van het Instituut De Vooy, zijn bewoners en activiteiten geeft het door Maurice van

Lieshout samengestelde *Gevoel, vernuft en verbeelding. Tweehonderd jaar Utrechtse neerlandistiek* (Utrecht, 2016). Gehechtheid aan de behuizing in de Emmalaan druipt af van het gestencilde gelegenheidsboekje *Tien jaar Emmalaan. 1967-1977* (Utrecht, 1977). Mijn herinneringen aan het Instituut De Vooy's sporen treffend met die van Maarten Klein in diens In memoriam van Maarten van den Toorn, www.neerlandistiek.nl/29/11/2017.

De uitspraak van W.F. Hermans over de klassieke roman staat in diens 'Experimentele romans', in *Het sadistische universum* 1, herdrukt in *Volledige werken* 11, 125. Over A.L. Sötemann zie Kees Fens' inleiding bij de postume bundeling van Sötemanns voor *Ons Erfdeel* geschreven artikelenserie 'Dichters die nog maar namen lijken' (Amsterdam, 2003) en Van Halsema 2005.

Over werk en persoon van W.P. Gerritsen handelde eerder Van Oostrom 2000, 2019 en 2020a. (Met een ergerlijke redactionele fout op p. 35 – het citaat loopt uiteraard door!) Een tweegesprek tussen leermeester en leerling valt te beluisteren via www.vpro.nl/speel~VPRO_71723~leermeesters-leerlingen-noorderlicht-radio~.html. De avond in Cunera heb ik eerder beschreven in *Nednummer* 5 (2000), afl. 2, 22ev. Voor dierbare herinneringen aan dr. Fons van Buuren zie diens In memoriam door Orlanda Lie op www.neerlandistiek.nl/7/9/2020.

Voor de KNAW-voordracht van Maartje Draak over 'Oude en nieuwe Lancelot-problemen' zie Draak 1976b. Uit het archief van Draak, inmiddels bewaard in de UB Utrecht, blijkt dat Hellinga na de bijeenkomst in persoonlijke brieven gas heeft teruggenomen, en zelfs schreef dat hij bij het beluisteren 'een verkeerde indruk' had gekregen. Draak zelf noteerde na de voordracht in haar agendadagboekje: 'Wytze was er (!) en na afloop bij de "vragen" nogal ambivalent.' Uit de correspondentie blijkt overigens dat beide geleerden zeer hartelijk met elkaar verkeerden. (Met dank aan dr. Bart Jaski en Frida de Jong als gids in Draaks archief.)

De formidabele Hellinga

Ik betreur het zeer dat mijn voornemen deze paragraaf kritisch te laten lezen door dr. Mieke Smits-Veldt, nabije leerling van Hellinga, niet kon worden bewaarheid ten gevolge van haar overlijden op 21/8/2020.

Typerend voor Hellinga's bijna verzen- gende charisma is deloed aan herinneringen en vermeldingen bij derden. In Voskuils *Bij nader inzien* en *Het bureau* figureert hij als professor Springvloed (vgl. Van den Berg 2003 en zie inmiddels ook Voskuils *Bijna een man* (2022), 133ev en 343), en bij A.L. Snijders als 'de gevreesde professor Tuininga' in diens novelle *De incunabel* (1994) en als 'de grootste Reinaert-kenner ooit' in het zkv 'Vos', gebundeld in *Belangrijk is dat ik niet aan lezers denk* (Enschede, 2006, 319). Voor Hellinga's eigen publicaties over R zie de Literatuurlijst van dit boek. De citaten aan het begin van deze paragraaf komen uit Hellinga's grandioze artikel 'Het laatste woord is aan Firapeel' in *Maatstaf* 1958.

Indringend is het portret van Hellinga door Dresden 1986; aldaar ook het oordeel van kunsthistoricus Van de Waal waarmee deze paragraaf afsluit. Zie verder G.R.W. Dibbets in het *Biografisch woordenboek* van Nederland (inmiddels ook online beschikbaar) en W. van Anrooij in het *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek* (idem), alsmede Van Anrooij 2003. Meer terzijde: Elsbeth Etty 2019 in haar biografie van Willem Wilmink (die bij Hellinga student-assistent was geweest), 126ev en de familiechroniek van René Oey, wiens moeder Liesje medewerker was bij Hellinga (Oey 2020, 124ev, 206ev en 227ev; op 218ev een aangrijpend getuigenis van Hellinga's weduwe.) Treffend zijn ook de typering door oud-leerlingen Frida Balk in *Het Parool* 31/10/1991; Spies 2001; Oversteegen 1999, 108 en 115ev; Kraak 1989 en Pleij 2022, 207ev; zie ook de korte typering door Jacques Klöters op www.neerlandistiek.nl/14/3/2019. Naar het parodistische neigt Voskuil via

Maarten Koning in *Het Bureau* 4, 803.

Op 22/9/2021 verscheen op www.neerlandistiek.nl een interessant artikel van neerlandicus en psycholoog Iris Breetvelt: 'De sociale veiligheid en professor Hellinga'. Hierin figureert Hellinga (louter op basis van de overlevering rond zijn persoon) als prototype van de academische narcist en psychopaat, die tegenwoordig – zij het meestal pas na lange tijd – uit de universiteit zou worden weggewerkt, maar in Hellinga's tijd en persoon klaarlijk nog werd gedooft.

Uitstekende beschouwingen over Hellinga's werk en wetenschappelijke persoonlijkheid bieden Van Anrooij 2003 en Pleij 2009. Over zijn werk in de boekwetenschap zie De la Fontaine Verwey 1985. Speciaal over Hellinga en *R* handelt Bouwman 2016, 82ev. Hellinga's visie op de transmissie-geschiedenis van *R* werd het helderst verwoord in Hellinga (ed.) 1952, 4 en 18ev. Daarin is vooral het waarderingsverschil tussen *A* en *F* kenmerkend: de eerste rechtstreeks teruggaand op 'Codex 1200', de tweede ruim onder die laatste in de stamboom. Weinig bekend maar ook zeer interessant is – dertig jaar later – Hellinga 1982, eveneens ietwat geringschattend over *F*.

Over Hellinga in de oorlog (mede op basis van een interview met hemzelf in Londen 1982) zie Lewin 1983, 187ev. Met betrekking tot het handschrift-Comburg beschikken we inmiddels over de prachtige editie van Brinkman & Schenkel (1997), met een inleiding die niets te wensen laat; over het onderzoek van Hellinga naar het handschrift aldaar 19ev. (Eerder had J. de Vos in de facsimile van Comburg door Janssens e.a. (ed.) 1991 veel opgehelderd. De Vos gelooft overigens wel in de gelijkstelling van de handen van *R* en archiefstuk.) Over de Gezellen van den Ringe zie Brinkman 1998 en Reynaert 1993, waaraan hier de Tolkientoespeling is ontleend.

Project in Suriname: *Het Parool* 18/6/1949 en *De West* 22/6/1949. Doventaal: *Het Parool* 24/11/1953 en *De Tijd* 17/3/1955. Oera

Linda Boek: *Leeuwarder Courant* 8/1/1959.

Voor een globale karakteristiek van Hellinga's synoptische editie zie Wackers 2016a, 109 en Hellinga zelf in *De Tijd* 19/4/1956. Fouten in de editie: zie Schlusemann 1991, 192ev; Rijns 2006b, 145ev en Rijns (ed.) 2007, XI en 396ev; de lijst bij Jonkers 1985, 297ev; Gysseling 1975, 165 n. 1. Een enkel vermoeden op dit gebied was al 'met schroom' aangedragen door de bescheiden L.M. van Dis in *NTG* 63 (1970), 64ev. Over de veelbewogen totstandkoming van de editie zie Bouwman 2016, 82ev; aldaar ook aandacht voor de schetsen in de nalatenschap, thans op de Leidse UB.

Omdat de Commentaar is uitgebleven, geldt hetzelfde voor de methodische reflectie waartoe Hellinga de aanzet wilde geven. Zijn (ex-)medewerker Lulofs kwam met Lulofs 1975 enigermate in de buurt, zij het niet tot genoegen van Hellinga zelf, zoals blijkt uit diens nagelaten notities. Classici zijn op dit gebied veel verder gevorderd; zie alleen al Most (ed.) 1999. (Met dank aan Ineke Sluiter.)

Hellinga en Vermeerens *Kroniek van codicologie, paleografie en filologie* verscheen in *SPL*; aflevering XIII was gewijd aan Collatie (1964-1965, 31ev). De zeperd *finalensmalen* is ook een rode draad in Hellinga's briefwisseling met Van Duinkerken, gepubliceerd in *Maatstaf* 1957, 41-62. Onderzoek in Franse bibliotheken: *De Tijd* 19/4/1956.

Rel rond promotie: *Het Parool* 6/11/1967 en *Algemeen Handelsblad* 18/11/1967, plus de ingezonden brief in laatstgenoemde krant op 30/11/1967. Daarin riep W.J. Lukkenaar het universiteitsbestuur op Hellinga een 'eregeld' te geven en de leiding over de honderden studenten toe te vertrouwen 'aan een minder emotionele persoon'. (Volgens de briefschrijver 'verwekt [Hellinga] angst, daarbij geholpen door enkele leden van zijn staf'.) Over broeder Aloïs zie Ryssen 1989a en *T* 2019, 188; het bedankbriefje van Hellinga in *T* 2006, 287ev en 2019, 213. (Ook het dagboek van J.J. Voskuil, *Bijna een man* (2022), 133ev en 343 toont Hellinga van een

andere kant. Sprekend ingevoerd op 4/11/1948: '[de wetenschap] Dacht je dat ik erin geloof? Ja, even, als ik voor mijn schrijftafel zit. Maar zodra ik opsta, zeg ik: Jongen, Hellinga, wat een aardig theorieetje, maar geloof je er eigenlijk een barst van?')

Onder Hellinga's colleges is fameus zijn serie over een gedicht van Leopold ('Om mijn oud woonhuis peppels staan'). Het college beliep bijna een jaar, waarbij Hellinga het bestond om nauwelijks verder dan de eerste regel te komen – filologie ten top. Een student van toen, de latere hoogleraar Remmert Kraak: 'In zijn college deed Hellinga een ik mag wel zeggen heroïsche poging om de ervaringswerkelijkheid te reconstrueren vanwaaruit Leopold dit gedicht schreef en waarbinnen het dus moest worden geanalyseerd. Aan het eind van het cursusjaar deelde Hellinga mee dat de poging was mislukt en het college moest worden afgebroken, wat een grote indruk van wetenschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel maakte.' (Kraak 1989, 37)

Voor Fens' beeld van Hellinga als prototypische leermeester zie Fens 1994, 9ev. Op 4 augustus 2022 heb ik in de Leidse UB het R-archief van Hellinga kunnen bestuderen. (Met dank aan dr. A.Th. Bouwman voor de voorbeeldige ontsluiting.) Het archief is indrukwekkend, en laat onder meer zien dat Hellinga, die in geschrifte toch vooral de man was van het grote gebaar, achter zijn bureau wel degelijk hartstocht had voor zelfs de kleinste details. In Hellinga (ed.) 1952 zien we hier nog veel van terug; voor latere R-artikelen verkoos hij evenwel meer publieke publicatiefora, met navenant minder vakmatige doorwrochttheid.

VLAANDERENS MOOISTE

Over Norbert de Paepe zie het mooie levensbericht van Willaert 1997; over De Paepe en R zie Van Daele 1996c. Over R in de context van negentiende-eeuws romantisch nationalisme handelt meesterlijk Leerssen 2011,

104ev. Zie verder over R en de Vlaamse ziel: Van Daele 2000b en Janssens & Van Daele 2001, 189ev. Citaat Van Wilderode: T 1991, 10. Zie over de belangrijke figuur Van Wilderode de aan hem gewijde aflevering 196-197 van het tijdschrift *Vlaanderen* (1983); Persoon 1978 en Van de Perre 1988. Speciaal over hem als R-docent: T 1991, 7ev. Voor een literair portret zie Tom Lanoye, *Kartonnen dozen* (ed. 2007, 106ev) en diens herinnering opgetekend ter gelegenheid van Van Wilderodes honderdste geboortedag door Kristien Bonneure voor VRT Nieuws 28/6/2018. Zie ook T. Lanoye, 'De literaire derby van de Lage Landen', *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2016, 23ev. Gedicht Van Wilderode met referentie aan Courtois: T 2005, 111. Voor Franse cadans in Cortois' verzen op internationaal congres zie Gysseling 1975, 171.

Boon en R: uitstekend zijn Heyse & Van Daele 1992; Humbeek 2014 en Musschoot 2017; zie ook de schrijver zelf in diens interview in Jessurun d'Oliveira 1977, 89. Elsschot en R: De Maesschalck 1999; T 2006, 270ev en Janssens & Van Daele 2001, 279ev. Het 'citaat' over R en de Bijbel berust op mondelinge overlevering; in een interview met Bibeb spreekt Elsschots oudste zoon van 'Shakespeare en de bijbel' (A. Kets-Vree (ed.) 1982, 27). Maar in dezelfde bundel, 32 vertelt Lieven Walschap, zoon van Gerard, over Elsschot: 'De bijbel vond hij een prachtig boek. Dat verhaal van Job greep hem geweldig. [...] De dingen die hem getroffen hadden, daar leefde hij mee, die kende hij vanbuiten. Hele brokken droeg hij voor uit Reinaert de Vos, na een glas wijn.' Zie ten slotte in dezelfde bundel de slotzin van Garmt Stuiveling op p. 98: 'Nijhoff heeft Willem Elsschot, de ongrijpbare, resoluut geplaatst op de enige plek waar hij wézenlijk thuis hoort: naast die andere Vlaamse Willem, de allergrootste, die de Reinaert schiep.' Vgl. Van de Reijt 2011, 329 en Nijhoff zelf in *Willem Elsschot* (Amsterdam, 1952), 29.

Walschap: Humbeek 2017 en De Putter 2018a. Voor Streuvels' rijke oeuvre rondom

R zie de bibliografie Van Daele, Everaers e.a. 2004, nrs. 175ev; *De vos en het lijsternest* 1996; Janssens & Van Daele 2001, 189ev; Van Daele & Thomas (ed.) 1996; De Potter 2022b en de tentoonstellingscatalogus Gielen 1997. Richard Minne: T'sjoen & Van Dammé 2014; Gezelle: Ryssen 1993; Boets 2000 en Janssens & Van Daele 2001, 176ev.

Voor Hugo Claus is er alleen een van hem ingevoegd gedicht in *Wolfsklem* van Pjeroo Roobee uit 1987, herdrukt in *T* 2005, 161ev. Stefan Hertmans: zie diens roman *De opgang* (2020), 371ev en in dit boek p. 332 en 342. Lanoye: persoonlijke mededeling; over de R-spelen in Sint-Niklaas zie De Maeschalck 2011 en Janssens & Van Daele 2001, 223.

Aan Nederlandse zijde lijkt Menno ter Braak de enige prominente schrijver te zijn die leefde met R: vgl. De Putter 2020 en hierna p. 349ev. Eervolle vermeldingen komen toe aan dichter Jan Kuiper voor drie R-sonnetten (waarover *T* 30 (2017), 229ev) en aan het schrijversduo Corine Kisling & Paul Verhuyck voor hun literaire thriller *Het leugenverhaal* (2007), vol R-referenties. In 2021 publiceerde Nico Dros de roman *Willem die Madoc maecte*, en op 25/1/2022 plaatste Raymond Noë op www.neerlandistiek.nl een nog niet eerder gepubliceerd gedicht van de enigmatische Evi Aarens: 'Reynaerts canto'.

Vlaamse Beweging

De beeldbepalende biografie van Jan Frans Willems is Stynen 2012; aldaar 237ev over Willems' werk aan *R*. Compactier is Deprez 1964, die goed laat zien hoe Willems pal stond voor het Nederlands zonder het Frans af te zweren. Nader over Willems als reynaerdist Janssens & Van Daele 2001, 158ev; De Smedt 1984, m.n. 156ev en De Smedt 1992. Fraai zijn ook de vier brieven van Willems rondom zijn werk aan *R*, gepubliceerd in het rijk verzorgde brievennummer van *T* 2006, 235ev. Lectuur door koning Leopold I: De Smedt 1984, 178. (Overigens genoot tezelfdertijd ook de Nederlandse

koning Willem I van deze *R*: zie Stynen 2012, 273.) Aankoop Brusselse handschrift: De Keyser (ed.) 1938, 6ev en Van den Bergh 1837, 98ev.

Over de sleutelpositie van de Vlaamse *R* in de Europese teksttraditie zie Flinn 1963, 598ev en 655ev. Voor het citaat 'a deeper chord' zie Lodge & Varty (ed.) 2001, xii.

Overigens verdient als pionier van de *R*-editie en -studie in de Lage Landen zeker de Fries mr. Jacobus Scheltema bijzondere vermelding, die reeds in 1826 een uitgave bezorgde van de Lübeckse druk (1498) van *R* en *Reynaerts historie*. Het Friese aandeel in de reynaerdistiek verdient trouwens in bredere zin aandacht: denk aan Hellinga, Heeroma, Halbertsma (correspondent van Grimm) en Buitenrust Hettema. Schemert hier iets door van 'Friese vrijheid'?

De Gentse Ysengrimus

ys: Mann (ed.) 2013 en 1977, 2000 en 2002. Lof van prominente mediëvisten: Wehrli 1969, 119ev; Knapp 1979a, 40ev; Ganser 1986; Jauss 1959, 93ev; Ziolkowski 1993, 198ev. Speciaal over de Gentse context: Verbaal 2004 en Mann (ed.) 2013, xviev. Diep overtuigd van de Vlaamse achtergronden van *ys* en de hele *R*-stof was de grote geleerde Jozef van Mierlo: zie o.a. Van Mierlo 1943 en Jauss 1959, 58ev.

Zeer waardevol is de Nederlandse vertaling in de Griffioenreeks door M. Nieuwenhuis (1997), die in 2008 ook een overzicht van twintig jaar onderzoek naar *ys* publiceerde (met enkele terechte correcties op Van Oostrom 2006). Natuurlijke vijandschap wolf en vos: Van der Meulen 2016, 17, 21, 32 en 77ev.

Fabels en de middeleeuwse school: Wheatley 2000; Grubmüller 1977, 87ev; Ziolkowski 1993, 21ev en Ross 1954. Vertaalde vossenfabels: Nieuwenhuis 2022. Over fabels als vorm van 'delightful teaching' in het onderwijs zie Blackham 1985, 225ev. Satirische dierenbrieven uit middeleeuwse kloosterscholen: Wattenbach 1892; Feo 1985

en Schaller 1993. *Ecbasis captivi*: Ross 1954; Jauss 1959, 84ev; Knapp 1979a, 1ev; Ziolkowski 1993, 153ev. Er is een verzorgde editie met Nederlandse vertaling door Gabri van Tussenbroek 1999 (vgl. *T* 1999, 34ev en 2000, 33ev). Aldaar veel aandacht voor de *risus paschalis*, waarover ook Surdel 1989. Citaat Wehrli 1969, 120.

Over de satirische dimensie van *ys* zie Mann 2000 en 2002. Speciaal over de spreekwoorden Mann 1984 en Knapp 1979a, 45. Woordspel *cominus*: Goossens 1998, 213ev. Salaura als verkapte Hildegard von Bingen: Nieuwenhuis 2008, 33ev.

Pro en contra een rechtstreekse relatie tussen *ys* en *R*: Bouwman 1991, 387ev contra, maar diens recensent Franken 1992 juist pro. Knapp 1982, 48 neigde tot hetzelfde, maar voorzichtiger is Knapp 2012, 241, zoals eerder Van Helten (ed.) 1887, xxxiv n. 1. Schrijver dezes ziet te weinig basis voor directe invloed, evenals (nog sterker afwijzend) Mark Nieuwenhuis, ter perse; ik dank de auteur voor inzage vooraf. Invloed van *ys* op de Franse *RDR* geldt intussen wel als verzekerd: Mann (ed.) 2013, xixev en Donovan 1983. Invloed van *R* op *ys abbreviatus*: Nieuwenhuis 2010, alwaar ook een vertaling van deze Latijnse tekst. T.a.v. overlappende milieus: de in *R* genoemde priorij Elmare was een proosdij van de Gentse Sint-Pietersabdij, broederinstelling van Sint-Baafs; vgl. Verhulst z.j., 45ev.

Het gegeven over Blauwvoeten en Isen-grimmers was reeds bekend aan Willems 1833, 343ev en (ed.) 1836, xxiev. De klassieke artikelen op dit gebied zijn Fris 1906 en L. Willems 1906 (met aan het slot een felle discussie tussen beiden). Rondom de vete is heel wat mythevorming aangekoekt: zie Leerssen 2011, 215ev. Met dank aan Jan Dumolyn (Gent), die de vete nog steeds 'een mistige kwestie' acht (pers. meded.)

Taal en plaats

Vlaamse, meer speciaal Gentse taal van *R*: Gysseling 1975. Voor Streuvels, diens *Rei-*

naert de vos en het Middelnederlands zie Ryssen 1996; voor breder beeld zie Lemeire 1970 en eerder al De Ridder [1907], 174ev, alsook het 'gelegenhedswordenboekje' op de website van het Instituut voor de Nederlandse taal. Brief van Verwey: *T* 19 (2006), 248ev. (Met dank aan mijn vriend Lieven Decaluwe, langjarig schepen voor cultuur in Gent, die mij wees op het verband tussen taal- en Reynaert-liefde in Vlaanderen. Zelf opgegroeid op de grens van Oost- en West-Vlaanderen, beleeft Decaluwe – net als Streuvels – de taal van *R* als nog alleszins herkenbaar, weldadig los van zowel Frans als Hollands.) Iets dergelijks moet hebben gegolden voor Willem Elsschot: zie Kets-Vree (ed.) 1982, 32; Surmont 1994, 16 en Ida de Ridder 1994, 79ev. (Met dank aan Ingrid Biesheuvel.)

Topografie en toponymie van *R*: baanbrekend was het standaardwerk van Teirlinck, blijkens de inleiding gepubliceerd in 1913 ofschoon het titelblad 1910-1912 vermeldt. Over Teirlinck en zijn boek zie Van Daele 2011, 29ev en 1994, 43ev en aanvullend het biografische bericht van Pée 1968. Van Daele 2011, 34 vermeldt dat Herman Teirlinck in 1936 als een tribuut aan zijn overleden vader in het portaal van zijn woonhuis Reynaert-schilderingen liet aanbrenge. Dit huis van Herman Teirlinck te Beersel is tegenwoordig museum en kunstenhuis. (Met dank aan Sigrid Bousset.) Voor bredere kijk op locaties en ruimte in *R* en de geschiedenis van hun onderzoek zie het uitstekende boek van Rik van Daele 1994; zie ook Van Daele 1993b. (Met reflectie op de reacties in *T* 1995, 171ev en 2000, 156ev.) Over het Land van Waas en zijn identiteitsgevoel zie de essays gepubliceerd in de *Annalen van de koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas* 114/2 (2011).

Over het *R*-werk van Gysseling zie Van Daele 1994, 109ev. Notax-groep: Van Daele 1994, 74ev en De Wilde in *De Toerist* 1965, 497ev. Relatie Hulst-*R*: zie naast het monumentale De Kraker (ed.) 1993, 897ev verder Van Daele 1994, 103ev en Jan de Putter in *T*

2003, 10ev, evenals diens post over het R-monument op www.neerlandistiek.nl 6/9/2018. In 1977 organiseerde het Museum De Vier Ambachten in Hulst een overzichtstentoonstelling *Stijn Streuvels en Reinaert de Vos*, met gelijknamige catalogus. Op 16 september 1984 organiseerde men in Hulst een 'Reynaert Ommeganck', met 31 praalwagens die het verhaal in beeld brachten. Over de verhouding Hulst-Sint-Niklaas t.a.v. *R* zie Goossens 1998, 116.

Reynaerdiana in Sint-Niklaas e.o.: Van Daele e.a. 1993, 125 en het boekje *Vossen-sprongen* (2017), 54ev. (Verhoudingsgewijs laat Gent het t.a.v. *R* een beetje liggen; vgl. *T* 34 (2021), 132.) Overigens is ook het noordelijke Nederland soms niet vrij van enige toe-eigening als het om *R* gaat; zie Van Daele 1994, 53 en n. 146 over de door Stracke gelaakte 'Utrechtse vlekken' en ook de discussie over de ontstaansregio van *Reynaerts historie* (Berteloot 1987).

Principieel en goedvol over de betekenis van amateurs voor mediëvistiek handelt Dinshaw 2012. Beeldend en informatief over *R*-routes en andere lokaalhistorische initiatieven rondom *R* in het Waasland is Van Daele e.a. 1993. Uitvoerig over de *R*-banken en hun achtergronden handelt Amez e.a. 2019. Dit artikel bevat ook een kleurrijke beschrijving van het inwijdingsfeest op Pinkstermaandag 1955, waaraan hier formuleringen zijn ontleend. (Gysse-ling 1978 dreef lichtelijk de spot met de *R*-route: zie Van Daele 1994, 123 n. 351. Overigens ging hij zelf ook soms ver. Gysse-ling 1987a, 150ev lokaliseert de *rechte strate* die Bruun begaat naar *R* als de Oudeveldstraat tussen Zaffelare, Lochristi en Zeveneken. 'Het is evenwel niet uitgesloten dat de dichter ook aan de Antwerpse heerweg, nu Antwerpsesteenweg dacht.')

Een kennismaking met het tijdschrift *Tieclijn* biedt de jubileumuitgave *Reynaert bloemleest Tieclijn* (1993), al vallen de latere en juist zeer goede Jaarboeken daarbuiten; zie ook de eigen terugblik in *T* 20 (2007), afl. 3-4. Over broeder Alois zie Van Daele

1994, 97ev; over pastoor De Wilde aldaar 80ev; over Nonneman: Heyse 1989 en *T* 1998, 114ev. Over Amand de Vos: Ryssen 2011. Over Herman Heyse en diens *R*-collectie: *T* 34 (2021), 84ev. Over Marcel Ryssen zie Rijns 2017 en Van Daele 2020. Over de Visser-Neerlandiaprijs 2020 zie *Neerlandia* 125/4 (2021), 4ev.

Voor culturele *R*-activiteiten in het Waasland e.o. zie uitvoerig Van Daele e.a. 1993. Over het project *Vossen!//Huts* zie *Vossen* 2018; Rik van Daele in *T* 33 (2020), 186ev; Jan de Putter op www.neerlandistiek.nl 7/8/2018 en de webstek www.vossen.vlaanderen. Fernand Huts als 'Reynaert in maatpak': De Stoop 2015, 233ev. De dichtregels van Van Wilderode zijn het motto van De Cock 1976 (overigens uitgegeven bij de firma Reinaert in Zele). Scherp tegen Daknam als 'locatie' van de rechtzetting in *R* sprak zich uit Gysseling 1987a, 149.

Korte vergelijking *R*-studie in Nederland en Vlaanderen: Gysseling 1978. Van Vlaandereners diepegevoelde liefde voor *R* getuigt op vele plaatsen Janssens & Van Daele 2001. Radio Reynaert: *T* 4 (1991), 16 en www.vlaamseregulatormedia.be/nl/beslissingen/2005/ambtshalve-onderzoek-tegen-radio-reynaert. Satirische en radicale kranten en tijdschriften: Janssens & Van Daele 2001, 172ev; *T* 22, 187ev en Van Impe 2022. *R*-lepel: Hogenelst & Van Oostrom 1995, 230ev; schilderingen bij Max Rooses: Van Daele 2012; scribanen: *T* 12 (1999), 157ev en Wackers & Van Daele 1988 (2x). Reynaert-rozen: Van Daele e.a. 1993, 107. Verder: www.uitgeverijreinaert.nl; www.toneelreynaert.be; zwembadcomplex: www.reynaertland.nl.

LEVENDE KLASSIEKER

De *R*-druk van Geraert Leeu 1479 werd in 1892 afzonderlijk uitgegeven met inleiding en nauwkeurige studie van de tekst door Muller en Logeman. Verloren eerste *R*-druk van Leeu: Hellinga & Hellinga 1965, 57. Voor de Europese teksttraditie van *R* in

druk (tot 1800) beschikken we over het standaardwerk van Menke (1992), en voor de Middelnederlandse teksten sinds 2007 over de synoptische editie door Hans Rijns (tot 1700), een geslaagd complement voor de hierboven besproken editie-Hellinga. Zie verder de catalogus *Naar de letter* 24^{ev} en 63^{ev}; Schlusemann 1991 en Wackers 2000b. Over bewerkingstendensen in de late drukken zie Wackers & Verzandvoort 1989.

Plantijn en *R*: Verzandvoort 1988-1989 en Janssens & Van Daele 2001, 106^{ev}. Voor bredere context en de Hebreeuwse bijbel zie Langereis 2017, 187^{ev}. Over de *R*-druk van Du Caju in Dendermonde zie Van Daele 2011; over dit drukkersgeslacht Stroobants 1993, 22^{ev}. Over de voorraad van Verdussen zie Janssens & Van Daele 2001, 119^{ev}. *R*-versie Segher van Dort: Janssens & Van Daele 2001, 121^{ev} en Rijns (ed.) 2007, xxx^{ev}, incl. editie van deze tekst. Over de *R*-prenten van Van Everdingen zie Verzandvoort 1995 en in *Johann Wolfgang von Goethe & Reineke Fuchs* (1994), 41^{ev} alsmede Feliers 2006. Aan deze prenten werd in 2021-22 in Alkmaar een speciale tentoonstelling gewijd (vgl. *T* 35 (2022), 226^{ev}) met in de catalogus Pantjes 2021; voor de schetsen zie Davies 2007, 118^{ev}. Alle prenten staan hoogwaardig afgebeeld op de website van het Amsterdamse Rijksmuseum. Over *Den grooten ende nieuwen Reinart de Voss* zie Teirlinck 1919; L. Willems 1920 en Wackers 2005 en 2014b. (Mijn hoop dat het verloren handschrift net als de *R*-druk uit Dendermonde via Willem Pée (vgl. 1968) uit de bibliotheek van Teirlinck bij Hellinga zou zijn beland, bleek ongegrond; met dank aan André Bouwman voor inlichtingen.)

Over Van Wyn als literair-historisch pionier zie Van Kalmthout 2018; speciaal voor zijn relatie tot *R* zie De Smedt 1984, 156^{ev}. Over Gottscheds prozaversie zie Derendorf 1982; over de illustraties van Van Everdingen aldaar zie Verzandvoort 1995. Overigens is de precieze *R*-kennis van Van Wyn nadere studie waard: Goethe noemt hij

niet, wel Dreyer, een Duitse rechtshistoricus en veelschrijver die in 1768 een rechtshistorische commentaar op *Reinke de Vos* had gepubliceerd. (Dreyer zelf is trouwens ook interessant: de onlineversie van *Deutsche Biographie* stelt dat hij zijn bronnen ‘nicht nur für seine Zwecken ummodelte, sondern geradezu auch erfand.’) Zeer verhelderend over Van Wyn in breed Europees verband is Leerssen 2011, 25^{ev}. Over Erasmus Neustetter en Comburg zie Janssens e.a. (ed.) 1991, 141^{ev}. (Erasmus’ mogelijke rol in de overkomst van Comburg was ook al geopperd door Margot Siteur in 1986, o.g.v. haar ongepubliceerde doctoraalscriptie (1973) bij W.P. Gerritsen; vgl. Brinkman & Schenkel (ed.) 1997, 26 n. 80.) Over het Dyckse handschrift en zijn bezitters zie Overgaauw 1992 en Goossens 1998, 144^{ev}.

De ontdekking van de Reynaert

Over Goethe en de *R*-materie zie Schwab 1971; Janssens & Van Daele 2001, 133^{ev}; Lulofs 1977-1978; Klitzing 1994 en Stephenson 2000. Een goed vertrekpunt bieden de begeleidende boeken bij de tentoonstellingen *Johann Wolfgang von Goethe & Reineke Fuchs* in Hulst 1994 en *Reineke Fuchs* in Düsseldorf 1989; voor specialistische basis zie *Goethe Handbuch* (Stuttgart etc., 1986) dl. 1, 508^{ev}. Voor het wijdvertakte tekstcomplex rondom Goethes *R*-versie zie Goossens 1998, 195^{ev}. Goethes hoofdbron was Gottscheds prozaversie (1752), maar hij gebruikte ook aantoonbaar de Delftse prozadruk uit 1485, ofschoon hij het Nederlands daarvan niet altijd begreep blijkens Klitzing 1994, 62. Voor filologische detaillering zie Lange 1888. Voor Goethe en Van Everdingen zie *T* 31 (2018), 318.

Over Friedrich Gräter zie het aan hem gewijde *Württembergisch Franken Jahrbuch* 1968; over Gräter en Comburg zie Brinkman & Schenkel (ed.) 1997, 9 en 13^{ev}. Voor Gräters correspondentie met Grimm zie Fischer (ed.) 1877. Over de vroege jaren van het Koninklijk Instituut en Bilderdijks stu-

wende rol daarin handelt Van den Berg 1997. Over Bilderdijk, Gräter en Willems zie De Smedt 1984, 108ev. Voortreffelijk over Gräters *R*-editie en het onthaal ervan is Bouwman 2012. Aldaar ook over Grimm en diens bemoeienis met *R*, inclusief zijn oproep uit 1811 aan de Nederlandse wetenschappelijke wereld.

Over Grimm als pionier van de (medio)neerlandistiek zie Schlusemann 2010. Over hem als Europese reus zie Leerssen 2019 en 2011, alwaar op 30ev over Grimms speciale interesse voor dierenverhalen en de bijzondere plaats van *R* in het negentiende-eeuwse wetenschappelijke nationalisme. (Zie dienaangaande ook Wehrli 1969, 113; Ziolkowski 2007, 164ev en Knapp 2012, 195ev.) Nader toegespitst op *R* zie Leerssen 2015; speciaal over Grimms netwerk zie Leerssen 2019. De editie is Grimm (ed.) 1834; citaat aldaar op p. CL.

Dat de negentiende-eeuwse inktnotities bij *R* in handschrift-Comburg van de hand van Grimm zijn, werd voor het eerst geoperd door J. de Vos in Janssens e.a. (ed.) 1991, 138 en 148. Vervolgens werd dit in twijfel getrokken door Goossens in diens recensie (herdrukt in Goossens 1998, 165ev), maar hergewaardeerd door Bouwman 2012, 39. Over de edities van Willems en Jonckbloet zie Van Daele 1994, 9ev en 18ev. Het standaardwerk voor de correspondentie van Grimm met Nederlandse en Vlaamse geleerden is inmiddels Schlusemann (ed.) 2016; zie ook Schlusemann 2009. Zie speciaal voor briefwisseling Grimm-Willems nog De Vreese 1926; voor correspondentie Grimm-Jonckbloet nog Soeteman 1986 en laatstelijk Oosterman 2017. Ter aanvulling op dit alles is er dus de brief in *NRC* 4-6-1960, in het standaardwerk van Schlusemann 2016 in te voegen als Grimms antwoord op brief nr. 27/11. (Een wel heel bijzonder toeval wilde dat ik op 18/11/2020 telefonisch van mijn Leidse collega Wim van Anrooij hoorde dat hij hetzelfde knipsel uit de *NRC* had aangetroffen in een boek van Jonckbloet uit de bibliotheek van prof.

Jan van Herwaarden. Leve de verzamelaars, kortom!)

R in de canon: in 2002 bij enquête Maatschappij bovenaan; zie op DBNL 'De Nederlandse klassieken anno 2002'. In 2013 eindigde *R* bij lezersenquête *Standaard der Letteren* als tweede in de eregalerij der Vlaamse literatuur, vlak na *De Kapellekensbaan* van Boon, feitelijk ook een roman (vgl. *T* 27 (2013) 397). Zie sindsdien ook de twee edities van de sprinkelende canon van de KANTL en de herhaling van de canonenquête in 2022 (Van Deinsen e.a. 2022), alle te vinden via de website van de actieve KANTL. Citaat Gerritsen: *NRC Cultureel Supplement* 16/2/1973.

Reynaerts op school

Over het *R*-verhaal voor school en jeugd zie Wackers 1995a en b, 1998, 1999b en 2014a. De schooleditie van Hubert Slings verschijnt sinds 1999 in de reeks *Tekst in context*; voor recensie zie *T* 1999, 140ev. Over de leraren De Zoeten en Van Wilderode zie hierboven. Over Alois Blommaert en diens *R* handelt uitstekend De Putter 2018b; zie ook het memorieboek Dirven z.j. Over *R* in de klas bij Marcel Ryssen: Ryssen 1989b.

Over Willems' schooleditie en zijn 'onderhandelingen' met Van Hemel zie uitvoerig Van Daele 1995 en 1996a; Stynen 2012, 312ev en Janssens & Van Daele 2001, 163ev. (In 1923 werd deze editie, met imprimatur, opnieuw naar de markt gebracht door J. Lindemans.) Woorden van Willems zelf: *T* 19 (2006), 243. Over de hertaling van Van Duyse zie Ryssen 2001; over die van De Geyter zie Goossens 1998, 117; Ryssen 2000 en Janssens & Van Daele 2001, 181ev. Het citaat van Ligthart komt uit het Ten geleide van W.P. Gerritsen bij de editie-Lulofs, 10; vgl. Parlevliet 2022, 156ev. Het plan van Theo Thijssen blijkt uit diens nagelaten brieven: zie De Baar & Verhoeff 1996. Het plan moet voor de oorlog zijn gerijpt, aangezien Thijssens navertelling van de eerste indaging in 1938 verscheen in *Het boek voor de jeugd*, dat in vele herdrukken talloze kinderen bereikte,

onder wie schrijver dezes en Frank Willaert, die er als achtjarige een indrukwekkende kennismaking met *R* aan dankte (pers. meded.)

Relatie *RV* en school: Engels 1996, 65ev.

De figuur van de auteur (ook een magister?) blijft intussen enigmatisch, getuige Berte-loot 1997, al is de suggestie van L. Willems 1911 omtrent datering en auteur interessant. Relatie tussen druk van *RV* en Utrechts universiteitsplan: Kruitwagen 1949-1951 (met vermelding *RV* op 335). De Latijnse schooltraditie rondom fabels werkte nog lang door: zie bijvoorbeeld Le Bailly 2022. Voor *rs*, Plantijn en Van Dort zie hierboven.

Oordeel pater Daniëls: Daniëls 1911, 150. De editie van *De kluchtige avonturen* staat op internet: <https://geheugen.delpher.nl/en/geheugen/view?coll=ngvn&identificer=SAB01%3A241>. Over de versie-Louwerse zie Kwast 1995, 13; Parlevliet 2009a, 201ev en 278ev. Over de verzachting van hetgeen is voorgevallen tussen Reynaert en Hersint en het blindpissen der wolvenkinderen zie Parlevliet 2009a, 159ev, waaraan hier citaten zijn ontleend.

Van Bruno Bettelheim zie diens beroemde *The Uses of Enchantment* (1976). Maxim Februari verwoordde zijn visie in zijn Huizingalezing *Slechte kunst* (2020, zie met name het slot) en een column in *NRC* op 19/7/2020. (In vergelijkbare termen vanuit de wereld van het kinderboek Parlevliet 2022, 154.) Citaat docent G.C.: *T* 2 (1989), 41.

Reynaerts voor nu

Minstens tweehonderd bewerkingen van *R* sinds Willems 1834: zie de bibliografie van Van Daele, Everaers e.a. 2004, met aanvullingen in *T* 27 (2014), 412ev en in de Jaarboeken sindsdien. Voor inhoudelijke verkenning zie Goossens 1998, 113ev en Vroomen 2017. Speciaal waar het versies voor de jeugd betreft zie Kwast 1995 en tal van publicaties van Parlevliet en Wackers. Voor reminiscenties zie Booy 2016.

Over de hertaling door Paul Biegel zie Wackers 1995b, 103ev; over die van Katharina

van Cauteren e.a. de bespreking door Jan Uyttendaele op www.neerlandistiek.nl 25/7/2018. Talloze berichten over modern voortleven van *R* vindt men in de jaargangen van *T*. Speciaal over *R* in stripvorm zie Nieuwenhuizen 2006. Voor de versie van Komrij zie Komrij 1973; met dank aan zijn biograaf Arie Pos die mij hierop wees.

Rotvos! van Frank Pollet (2007) werd besproken door Yvan de Maesschalck in *T* 20 (2007), 390ev; zie ook Vroomen 2017, 150. Daartegenover zijn er ook hedendaagse *R*-versies die, voor de rijpere lezer, de erotiek juist extra hebben aangezet: zie de stripversie van Cabanes & Forest (1988).

Over dialectversies van *R* zie Goossens 1988, 40ev en 1998, 139ev. Gentse versie door Eddy Levis: zie de bespreking door Herman Balthazar in *T* 21 (2008), 203ev. Limburgs: *T* 12 (1999), 27; Leuvens: *T* 17 (2004), 196.

Over de *R*-bewerking van Koos Meinderts 2018 zie (naast tal van krantenrecensies) Jan de Putter op www.neerlandistiek.nl 4/12/2018 en Reyniers 2019. Daartegenover Georges De Schutter z.j. en De Schutter 2018.

II DE TEKST

Motto: *Renart le Contrefait*, ed. C. Pierre-ville e.a. (2020), I, 105-107.

DE OVERLEVERING

Deze beschouwing dient slechts ter introductie. Zie nader over tekstuele verhoudingen, kwaliteit en tekstkritiek hierna p. 475ev. Dit boek breekt op dit terrein speciaal een lans voor *F*, maar zeker ook voor *E*: wie achterin de Verantwoording van de editie bekijkt, zal zien hoe dikwijls de fragmenten in Darmstadt zich onderscheiden door preferente varianten. (Kennelijk geldt in dit geval wel degelijk iets van: hoe ouder de notatie van *R*, hoe beter de tekst.) Darmstadt krijgt ook

een ereplaats bij Hellinga 1982. (Het is Hellinga's laatste artikel over *R*, met een visie op de transmissiegeschiedenis die uitstijgt boven Hellinga (ed.) 1952.)

De overlevering van *R* werd (inclusief de gedrukte traditie) globaal in kaart gebracht in de vijfde tentoonstelling van de Utrechtse werkgroep *Textus sub tecto* (zie p. 47) en de bijbehorende catalogus in de reeks *Naar de letter* (dl. 5). Ook de editie Bouwman & Besamusca (ed.) 2002, 193ev is informatief, met goede kleurenfoto's van alle bronnen. Over handschrift-Comburg zie inmiddels vooral de editie Brinkman-Schenkel (2 dln., 1997), alsmede de facsimile van deze bron, bezorgd door Jozef Janssens e.a. (1991). Voor het proefondervindelijke oordeel van Van Krimpen zie Hellinga & Vermeeren 1965-1966, 61ev. Extra aantekening in de nalatenschap van Hellinga: Leiden UB, Ltk. 2304/map 22.

Over handschrift-Dyck zie *Die Dycksche Handschrift* 1992; voor nadere analyse van het handschrift zie aldaar m.n. de bijdrage van Overgaauw. Schlusemann (ed.) 2022 is de meest recente editie. Een ander sprekend voorbeeld van hoe Comburg en Dyck grosso modo gelijk opgaan biedt de vergelijking van A 1300-1319 en F 1288-1307 (versaanduiding volgens Hellinga (ed.) 1952).

Over de fragmenten in Darmstadt zie Kuiper 2018; over de Rotterdamse zie Besamusca 1987. Beide zijn diplomatisch uitgegeven in Gysseling (ed.) 1980. Er zijn zelfs een paar verzen waarvoor we *R* hebben in zowel beide grote handschriften als beide fragmenten; het betreft in onze editie vers 3148-3154 (zie afbeelding op p. 55). *G* is hier echter te gehavend om veel te kunnen betekenen. Over de laatst gevonden (Brusselse) fragmenten zie Deschamps 1975 en Buyse 2007; voor hun editie zie Hegman (ed.) 1988-1989.

Over de overlevering van *RV* zie de editie-met-vertaling door R.B.C. Huygens (1968), alsmede Lotte & Wytze Hellinga 1967 en Welkenhuysen 1975. Over het Brusselse handschrift van *Reynaerts historie* zie

Wackers (ed.) 2002, m.n. 347ev. Over de oningevulde miniaturen in het handschrift handelt Berteloot 2008, 111ev. (Het principe van de *sequel* kent uiteraard een rijke literair-historische (en inmiddels ook filmische) traditie: zie o.a. Budra e.a. (ed.) 1999 en de mooie recensie ('I'll be back') door Marjorie Garber in *London Review of Books* 19/8/1999. Wel gaat het vandaag de dag, gegeven intellectueel eigendom, vrijwel altijd om vervolgen van dezelfde hand; vgl. Katy Waldman, 'The Year in Sequels', *The New Yorker* 13/12/2022.) De eerste (proza)druk van Geraert Leeu (*P*) is afzonderlijk uitgegeven door Muller & Logeman (ed.) 1892; zie ook Vriesema 1980. Voor de rijmincipunabel in Cambridge (*D*) zie Breul (ed.) 1927. Ook Hellinga (ed.) 1952 biedt deze bron aan, onder sigle *D*.

Het standaardwerk over de varianten van *R* blijft Muller 1917. Toch spreekt dit alerminst het laatste woord: zie alleen al tal van plaatsen in Peeters 1975, Lulofs 1975 en Bouwman 1991, alsmede de Verantwoording bij de editie in dit boek. Dat de teksttraditie van *R* een redelijk homogeen corpus vormt, werd ook gesteld door Van Daele 1994, 251. Over de regionale spreiding van de bronnen zie Gysseling 1975.

DE PROLOOG

Hulde aan Jan de Putter 2016, die met grote speurzin het typoscript van Léonard 1949 opdiepte en doorlichtte; ook dank ik de staf van de KANTL voor de mij geboden gelegenheid tot autopsie. Het verslag van Van Mierlo verscheen in *VMVA* 1951, 269ev. Het Luikse proefschrift dong blijkens een opgeplakte notitie bij de KANTL mee naar de J. Vercoullie-Prijs 1946-1950, maar heeft die niet gewonnen. (Met dank aan Frank Willaert.) De studies van Van Mierlo betreffende de *R*-proloog werden in 1953 gebundeld als 'huldage voor de Auteur op zijn 75ste verjaardag aangeboden door zijn Noordnederlandse vrienden en bewonderaars', allen profes-

soren-filologen in de neerlandistiek. Belangwekkend over de proloog sindsdien handelde Peeters 1970; ook Arendt 1965 gaf zijn visie. Langzamerhand lijkt het vak evenwel enigszins uitgeput ter zake; vgl. De Putter 2015.

Het mysterie Madoc

Boek over verdwenen boeken: Van Straten 2017. Voor een *status questionis* van de Madoc-discussie zie Lagast 2010. Genoemd artikel biedt een goed tableau en afweging van hypothesen, zij het m.i. uiteindelijk iets te veel Droom (evenals Sleiderink 2017) en iets te weinig Reis. Begrijpelijk genoeg zwijgt Lagast over de gissing van Bernage 2001, volgens wie Madoc zou slaan op een kind dat Willem zou hebben verwekt (*maecte*), en dat hem dan vaak wakker zou hebben gehouden. Weer heel anders redeneerde Rudi Malfliet 2020a (en eerder Malfliet 2010, 286ev, scherp bekritiseerd door Janssens in *T* 23, 410), volgens wie Madocke een zelfbereid kruidenbrouwsel zou kunnen zijn geweest tegen Willems chronische slapeloosheid. Pleij 2020, 220 ziet in Madoc – hierin een verre leerling van Hellinga – een Keltische prins om wie een ketters floers van homoseksualiteit zou hebben gehangen. Zie in dit boek nog p. 262 voor een al even vergezochte duiding door E. Cramer-Peeters.

Over Lampo's *Kroniek van Madoc* zie Draak 1976a. Vekemans *Madock* (1977) werd neergesabeld door Herman Pleij in *De Gids* 140 (1977), 210-214. Dros' *Willem die Madoc maecte* had daarentegen veel succes, getuige o.a. nominatie voor de Librisprijs. In 1970 publiceerde Arjaan van Nimwegen in oplage van 35 exemplaren een biblioefie *Madoc* in zelfgemaakte quasi-Middelnederlandse verzen. (Met dank aan Orsolya Réthelyi.)

Madoc als mystificatie: De Keyser (ed.) 1943, 15ev houdt hiermee rekening; vgl. Peeters 1968, 151. Over de Keltische Madoc zie Williams 1979; over de Middelneder-

landse aldaar 49ev. Voor de Welshe connectie van Willems *Madoc* blijft Chotzen 1930 richtinggevend. (Over werk en persoon van de in het Oranjehotel omgebrachte Theo Chotzen zie Toorians & Veelenturf 1993.) Voor recente verdieping zie een reeks artikelen van Lauran Toorians: 1990, 1995, 1996 en 1998. (Met dank aan Peter Schrijver voor keltologische expertise.) Madoc als zeevaarder: Peeters 1968. Opmerkelijk is de 'William Madocke' vermeld op het priesterbord in een oud dorpskerkje in Pembroke-shire; zie Salverda 2018, 298. De Keltische wortels van de *Roman van Walewein* vormden het onderwerp van het proefschrift van Maartje Draak (1936, herdrukt met aanvullend Nawoord in 1975). Ze werden recent weersproken door Hugén 2018, maar m.i. nog niet weerlegd. Voor een breed achtergrondverhaal over Keltische (Arthur)stoffen zie Carey 2007, m.n. 270ev, 294ev en hoofdstuk 20. Voor het gegeven van de West-Vlaamse *Baldewinus le poet* in Dublin 1200 zie Toorians 1995, 105. Met respect vermeld ik nog dat de in 2020 plotseling overleden oudtestamenticus dr. Meindert Dijkstra werkte aan een breed opgezette studie naar sporen van Madoc in tal van culturen.

Over de roemruchte rasuur *madocke/velebouke* zie laatstelijk Herman Brinkman in diens editie van handschrift-Comburg (1997), 859. Brinkman schrijft de rasuur toe aan een vroege lezer-gebruiker-redacteur, in tijd en ruimte dicht te situeren bij de hoofdkopiisten van Comburg. Hellinga schreef de rasuur nog toe aan de kopiist van *R* zelf; zie Hellinga & Vermeeren 1965-1966, 60ev en voor dezelfde mening Jo de Vos in Janssens e.a. (ed.) 1991, 150. Uit het kaartstelsel van Hellinga/Lulofs e.a. (thans Leiden UB Ltk. 2301) blijkt dat men op zeker moment in hun kring het idee had dat in de oorspronkelijke codex-Comburg de *Madoc* zou kunnen hebben gezeten tussen de *Bran-daan* (reisverhaal met Keltische wortels) en de *Reynaert*, alle drie door dezelfde kopiist geschreven. Het kan de Amsterdamse voor-

liefde voor Comburg als *Reynaert*-codex alleen maar hebben versterkt.

Voor huize 'de Madoc' in Gent 1440 zie De Wilde 1989, 68ev. Overigens is de persoonsnaam *Kerstant Madoc* geattesteerd uit Delft omstreeks 1400: zie Boekenooien 1917, 79 en *De wapenheraut* 16-17 (1912-1913), 41 en 47. Het Meertens Instituut toonde op 23/2/2022 op zijn digitale Voornamenbank dat op dat moment tien Nederlandse mannen als eerste voornaam Madoc droegen, evenals een of meer vrouwen.

Willem en Arnout – en J. W. Muller

Over de ontdekking van het Dyckse handschrift zie Overgaauw 1992. Brief Streuvels: Van Daele 1996e, 74. Mullers Gentse verhandeling over het Dyckse handschrift verscheen in *VMVA* 1908, 109ev. (Bij genoemde gelegenheid ontmoetten Muller en Streuvels elkaar voor het eerst. Eerstgenoemde maakte een onverwacht prettige indruk op de tweede, zoals blijkt uit bovenvermelde brief. Op Tweede Kerstdag 1907 had Muller hem reeds gemeld, onder zwaar embargo, dat er een tweede handschrift van *R* was gevonden: zie *T* 19 (2006), 253.)

Een breed overzichtsartikel over de interpretaties van Arnout en hun achtergronden biedt De Putter 2015. Aldaar ook over de fantasierijke van Hellinga, die Arnout interpreteerde als een dubbelzinnig grapje van de kopiist van Dyck, met Arnout als 'patroon der hoorndragers'. Vgl. Lulofs 1975, 235.

Voor een portret van Muller zie Bouwman 2003 en in het digitale *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*. Belangwekkend is ook het levensbericht door J.H. van Lessen 1946. Mullers negendelige handexemplaar van eigen werk is Leiden UB 1507 B 19-27. Over de veelbewogen wordingsgeschiedenis van Mullers late edities zie Bouwman 2016, 77ev. Speciaal over Mullers visie op plaats- en eigennamen in *R* handelt Van Daele 1994, 64ev.

Ook Annie Romein-Verschoor spreekt

in haar memoires *Omzien in verwondering* (1, 108ev) beeldend over Muller, bij wie zij in Leiden colleges Middelnederlands liep die volledig om *R* draaiden. In Vestdijks roman *Terug tot Ina Damman* (1934) is mijnheer Greve, leraar Nederlands van Anton Wachter, bij Muller op *R* gepromoveerd; Vestdijk profileert Muller daarbij als type van academische kleingeesterij. (Zie Jan de Putter 2018c en hierna p. 366.)

Mullers visie op de *R*-proloog en daaraan gekoppeld dubbel auteurschap leidde tot fanatieke discussie met zijn Vlaamse collega Van Mierlo, wiens artikelen over de proloog van *R* in 1953 werden gebundeld. Van belang voor zijn verhouding tot Mullers opvattingen is ook zijn recensie van diens laatste publicaties in Van Mierlo 1945. Janssen 1952 volgde Muller in zijn visie. Nog steeds overtuigd van dubbel auteurschap was Wenseleers 1993, 209ev. Zie ook het beknopte tableau van opties in Lulofs' ed. (1983), 44, en het commentaar van Rik van Daele in Janssens e.a. (ed.) 1991, 212ev.

Mijn interpretatie van Arnout als *Middelnederlandse* voorganger van Willem wijkt overigens af van de recentste van André Bouwman (1998, 142) die vers 4 conform Comburg refereert en *avonture* leest als meervoud, intertekstueel verwijzend naar bij Willems publiek bekende *Franse* verhalen over de vos. In zijn dissertatie (1991, 46) achtte Bouwman het 'verleidelijk om in de mysterieuze persoon in vers 6 een Franse *Renart*-dichter te zien'. Uitgesloten is dit niet, maar het zou dan wel de enige mij bekende Middelnederlandse verwijzing naar een Franstalige auteursnaam zijn, en dan ook nog een obscure. Voor het citaat van Frings zie *Zeitschrift für deutsches Altertum* 78 (1941), 97.

Reynaert mondeling

Dierenverhalen als universeel vertelgoed: Batany 1989, 273ev. (Vergelijkbaar is overigens de sterke aanwezigheid van dieren in de vroegste picturale kunst (als laatstge-

noemde term op zijn plaats is): vgl. John-Paul Stonard 'On the Birth of the Art Instinct', via www.lithub.com 8/12/2021; Morgan Meis in *The New Yorker* 13/11/2021 en Ehrenreich 2019.) Tricksterverhalen: Brooks 2004, 308ev; Ziolkowski 2007, 133ev en themanummer *T* 22 (2009), 7ev. Spin Anansi: zie o.a. Pelton 1980; Zobel Marshall 2007 en 2010; in het Nederlands De Kom 2022. Oeganda: Nansubuga Makumbi 2020. Kalulu: Devreese in *T* 22 (2009), 20ev. Coyote: De Sterck in *T* 22 (2009), 8ev (deze vergelijking met R werd reeds getrokken door Hagtingius 1972; over hem zie *T* 3 (1990), 3ev). Yuruba: Gates 1988; Sanskriet: Gupta 1975. Uncle Remus: Warren 1890 (en zie ook het plantageperspectief bij Zobel Marshall 2010).

Evenals Ziolkowski 2007 legt Knapp 2009-2010 en 2012, 195ev grote nadruk op het permanent aanwezige orale substraat van de middeleeuwse geschreven dierenliteratuur. Zie ook reeds Hausrath 1937. Deze oraliteit is overigens werkzaam gebleven. Lindemans (ed.) 1923, 47ev parafraseert in een noot een Brabants volksverhaal, opgetekend in 1914, dat evident contaminatie is van verschillende R-episodes.

Vroege schijndode vos in beeld: Scheiddegger 1991; voor latere voorbeelden Schouwink 1993. Over het achterliggende verhaal: Varty 1966. Houtsma 2020 is niet overtuigd dat deze iconografie rechtstreeks verband houdt met een (mondeling) verhaal. De gesculptuurde Rs vinden in de late Middeleeuwen nazaten in het houtsnijwerk van kerkelijke koorbanken, met name in Engeland; vgl. Block & Varty 2000. Over de vroege Rs in steen zie Menke 1992, 20ev (met afb.). Voor een vergelijkbaar geval van afbeelding in steen – rond 1130 op een mozaïekvloer in de kathedraal van Lescar, nabij Pau in de Pyreneeën – die vroeger is dan het op schrift bekende verhaal zie Varty 1991. *Wundenverspottung*: Nieuwenhuis 2016.

Over *r* als 'troefkaart in het pokerspel tussen [negentiende-eeuwse] germanisten en romanisten' zie Leerssen 2015 en het af-

gewogen oordeel in Leerssen 2011, 211ev. Etymologie Isengrijn: Muller (ed.) 1944, 95ev en Ziolkowski 1993, 209. Etymologie R: Reynaert 2013, 19 (waaraan ik ook de toespeling van Renart op zijn Germaanse etymologie ontleende) en Muller (ed.) 1944, 100. Heel anders denkt Batany 1989, 79ev: hij acht Renart vernoemd naar een historische schurk, die ook nog eens deels joods was. Lotharingen als mogelijke bakermat van R-verhalen: in die richting dacht reeds Chotzen 1936; zie recenter Knapp 2012, 201 en voor een breder beeld Willaert 2010. Het gegeven m.b.t. hertog Hendrik I ('*Renardus monachus factus est*') werd reeds vermeld door Willems (ed.) 1836, xxev; voor de primaire bron zie Chapeavilli, *Gesta pontificum Leodiensium* II, 231 en 627.

Na den Walschen boecken

De vakliteratuur over *RDR* is uiteraard omvangrijk. Voor introductie en overzicht zie Varty 1998; Lodge & Varty (ed.) 2001 en Varty (ed.) 1988 en 1991. Uitstekend is Varty (ed.) 2000. Over de edities: Bellon 2001. Nederlandstalig: Nieboer 2008, en vanuit neerlandistisch perspectief Van Daele 1994, 223ev. Flinn 1963 blijft een standaardwerk, ook over de Europese uitstraling van deze tekst. Uiteraard inmiddels aan te vullen, met o.a. Suomela-Härmä 1981 en 1986; Batany 1989; Boutet 1993 en 2008; Knapp 2012, 202ev en 2009-2010. Breedte en diepgang van Jauss 1959 blijven indrukwekkend.

Over het begrip *branche* zie Strubel (ed.) 1998, xvi en Nieboer 2008, 64. Drie bij naam bekende auteurs: op het internet valt hier en daar ook een vierde naam te vinden, nl. *Guillaume (marquis de) Madoc*. Dit is evenwel een spookverschijning, vermoedelijk herleidbaar op een misbegrepen *Willem die Madocke maecte*. De aloude discussie of *RDR* nu meer schatplichtig was aan een geletterde dan wel orale cultuur speelt eigenlijk nog steeds. Voor nadruk op het eerste zie bijvoorbeeld Pastoureaux 2011, 161; op het tweede Knapp 2009-2010. Voor de lijn

van *YS* naar *RDR* zie Mann 1988 en Jauss 1959, 178ev.

Plurale tantum: Jauss 1975, 341ev; zie ook Van Oostrom 1981, 235ev. Branche 1, *Le Jugement*, is voor het eerst uitgegeven door Ernst Martin (1882-1887) en meest recentelijk in Barre (ed.) 2010; de klassieke editie is Rocques (ed.) 1975, inmiddels geflankeerd door Strubel (ed.) 1998. Citaat Jill Mann 1988, 154; citaat Strubel (ed.) 1998, 915. De als oudste geldende branches II-va zijn afzonderlijk uitgegeven door Lodge & Varty 2001, met uitgebreide inleiding en bibliografie.

Europese vertalingen en navolgingen: Flinn 1963 biedt nog steeds een goede introductie, uiteraard per tekst te actualiseren. Scandinavië en het Iberisch schiereiland kennen opmerkelijk genoeg geen bewaarde *R*. Wel refereert in het Catalaans in de late dertiende eeuw Ramon Lull aan het verhaal; vgl. De Nijs 2014. Vos in de beeldende kunst: wegwijzers bieden vele publicaties van Kenneth Varty, zie ook het materiaal bij Janssens & Van Daele 2001. *Tableaux vivants* Parijs 1313; Regalado 1995. Genoemde uitlopers zijn *Renart le bestourné* van Rutebeuf, de anonieme Waalse *Couronnement de Renart* en het satirische *Dit de la queue de Renart*, alle te vinden in Strubel (ed.) 1998. Bij dit palet behoort ook de lange versroman *Renart le Contrefait*, uitgegeven door C. Pierreville e.a. (2020).

Grote verbreiding Franstalige manuscripten in Vlaanderen: Demets 2021. Met name André Bouwman heeft verdedigd – in het spoor van o.a. Van Helten (ed.) 1887, XXIXev en de concordantie in Muller 1942, 202ev – dat Willem meerdere Franse boeken heeft gebruikt, o.a. branche VIII en twee redacties van *Le Jugement*: zie Bouwman 1991, 42ev en 386 en Bouwman 1992b. Sommige recensenten trokken deze opvatting in twijfel, bijvoorbeeld Franken 1992. Knapp 2012, 248 twijfelt met name aan een meervoudige *Vorlage*, evenals Knapp 2009-2010, 71. Ook Rik van Daele 1994, 234ev heeft aarzelingen, en werkt een andere hypothese omtrent

contaminatie uit, vanuit de veronderstelling dat deze reeds aan Franse kant had plaatsgevonden. (De vraag blijft dan wel waarom men Franse kopiïsten (soms) wel voor tekstvergelijking zou aanzien en Willem niet.) Goossens 1998, 93 gaat wel met Bouwman mee t.a.v. de meerdere branches, maar heeft moeite met diens veronderstelling omtrent een meervoudige *Vorlage* van branche 1. Dit boek zal ook opteren voor kennis van meerdere branches bij Willem, maar biedt te weinig evidentie voor meervoudige Franse exemplaren van *Le Jugement*.

De stem van Willem

Over de globale verhouding tussen Arnout, Willem en het Frans blijft Delbouille 1929 lucide. Voortreffelijk over Willems verhouding tot het Frans is Bouwman 1992a; Bouwman 1992b behandelt de verhouding tot branche VIII. Bouwman 1991 gaat nog meer in de diepte, en is daarmee een van de grote werken in de reynaerdistiek.

Dame/opdrachtgeefster: Peeters 1972-1973 ziet deze verzen als louter dichterlijk topos, zonder realiteitswaarde. Voor dubbelzinnige interpretatie in lijn met Hellinga zie Lulofs 1975, 235 en hiervoor p. 30. Malfliet 2020a, 61ev houdt het op gravin Johanna van Vlaanderen. Voor spot met de opdrachtgeefster van Maerlants *Alexanders geesten* voelen Janssens 1996, 6ev en Janssens & Van Daele 2001, 66; zie ook hierna p. 290. Over middeleeuwse vrouwen als literaire opdrachtgeefster zie Hogenelst & De Vries 1982.

Vergelijking met raven: zie het commentaar van Muller 1942, 6ev over het negatieve middeleeuwse beeld van de raaf als schreeuwelijke alleseter. *Imago* Babylonïë: zie het recente standaardwerk Scheil 2016. Hellinga (ed.) 1958 las hierin een verwijzing naar schuinsmarcheren, en in Arnout de patroon der hoordragers; vgl. Lulofs 1975, 235. Broens 2005, 210 legt verband tussen Babel en de spraakverwarring waarmee de *Reynaert* opent in *enen tsinxendaghe*.

Vite: Broens 2020, 180ev kent aan dit woord grote diepte toe. Willems *R* zou een spiegelbeeldig heiligenleven zijn, met de hoofdfiguur als antichrist. Ofschoon de vos in sommige middeleeuwse iconografie inderdaad die rol vervult (vgl. Harms 1972) gaat deze interpretatie voor de Middelnederlandse tekst naar mijn idee te ver. Zie ook de kritische bespreking door Jan de Putter op www.neerlandistiek.nl 18/6/2021, en hierna p. 347.

Op de samenhang tussen het poëtische en het persoonlijke in deze proloog legt Peeters 1972-1973, 193ev veel nadruk. Hij ziet vooral poëtische polemiek: van Willem mag literatuur ook openlijke fictie zijn, zoals *Madoc* dat was en nu de *Reynaert*. Geen *nutschap ende waer*, of feitenfetisjisme over hoe Babyloniërs zouden heten... Krijgt Maerlant daarmee een veeg uit de pan? (Die de opdrachtgeefster van zijn *Alexanders geesten* evenzeer in tamelijk fysieke termen aanduidt.) Maerlant zou dan hebben gerepliceerd met geschamper over *Madocs droom* en *Reynaerts boerden*. Zie verder p. 289 hierna.

In den brede over Middelnederlandse proloogtopiek handelt Sonnemans 1995. Hij ziet in Willems proloog veel traditionele elementen (bede om inspiratie, beknopte biografica, beoogd publiek, bronvermeldingen) en dat is zeker juist. Maar de traditie krijgt hier een opmerkelijke extra scherpte. Ten slotte: de versie van de proloog in *F* lijkt te verkiezen boven die van *A*; zie de editie achter in dit boek. Typerend is ook hoe Heeroma 1968-1969 *F* uitdrukkelijk prefereerde als 'de meest dichterlijke' (lees: gepassioneerde, en zie hierna p. 275ev).

DE HOFDAG

Over de koning der dieren in de cultuurgeschiedenis zie Pastoureau 1984; over de beer in die rol Pastoureau 2011. Over de oppositie leeuw-beer handelt ook Loonen 2010. Over de uitgebreide *lore* van de leeuw in de wes-

terse Middeleeuwen zie Pastoureau 2000. Over de sterke associatie van heerser en leeuw zie Haist 2013; speciaal voor de hoge Middeleeuwen zie Jäckel 2006. Over de leeuw in de *matière renardienne* zie Kolb 1983. Leeuwen in middeleeuwse werkelijkheid: Salisbury 1994, 129ev en Resl (ed.) 2011, 104ev. Voor de leeuwendrieling in Venetië zie Schnoor 2009-2010. Mooie gegevens over middeleeuwse vorstelijke wildparken in het Duitse rijk vindt men in Hauck 1963. In de veertiende eeuw verbleef zowel op het Binnenhof als op het Gravensteen een leeuw. Over de leeuw in de Vlaamse heraldiek zie Gysseling 1987b, 148 en Warlop 1980.

Over de middeleeuwse hofdag zie Vale 2002, 29ev en Moraw 1989, 12ev (exclusief vanuit het Duitse rijk). In het Frans houdt koning Noble overigens hof op Hemelvaart; over het verschil met *R* zie Bouwman 1991, 55ev en Broens 2005, 210ev. Over de werking van het hof als feodale rechtbank in Vlaanderen zie als standaardwerk Van Caenegem 1956 en sindsdien Heirbaut 1997, m.n. 132ev. Met betrekking tot de rechtspraak in *RDR* zie Roguet 1994 en Bellon 1986a; voor *R* zie Dezaire 1941; Hermesdorf 1955; Jacoby 1970; Van Dievoet 1975 en De Putter 1995 en 2000. Zie ook hierna p. 270ev. Over de Middelnederlandse associatie *hof-lore* zie Lulofs 1977, 8ev.

Hoofdaanklager Isengrijn

Klacht van Isengrijn: gedetailleerde bespreking van deze scène en de verhouding tot het Frans biedt Bouwman 1991, 50ev. Over het verhaalmotief van *R* en de wolvin is Muller 1942, 18ev nog altijd nuttig. Over hetzelfde motief in *YS* zie Nieuwenhuis 2008, 34ev en 2011. Over het motief in de verschillende branches van *RDR* en *RF* zie Varty 1985; Varty & Buschinger 1994 en Darilek 2020, 131ev. Over de juridische achtergronden bij de Franse tekst zie Subrenat 1991 en 2000; het citaat komt uit Subrenat 1979.

Verhoert: Lulofs (ed.) 1983, 204 en in diens voetspoor Pleij 2020, 218 (beiden gevormd door Hellinga) zien hier ook dubbelzinnigheid met ‘verhoord’, m.a.w.: R zou de wolvin op haar wenken hebben bediend, haar heimelijke wensen hebben verhoord; zie echter Goossens 1998, 170ev. *Vercrachten*: zie het *Middelnederlandsch woordenboek* op dit trefwoord en voor juridisch gebruik Van Caenegem 1954, 98. Over het persona-ge van de wolvin Hersint in diverse R-verhalen zie Giudicetti 2011-2012, de nadruk leggend op de meerduidigheid van haar gedrag. Zie ook Simpson 1996, 33ev.

Het Franse hondje

Klacht van Cortoys: Bouwman 1991, 62 vermoedt hier ontlening – wat nog geen verklaring is – aan branche xv, waarin Tibert aan de vos een worst ontsteelt (zie ook Delbouille 1929, 47ev en Müller 1942, 21ev). Hij acht fallische symboliek rondom de worstdiefstal niet uitgesloten. Voor Hellinga's duiding in die richting zie Hellinga 1958. De verjaring wordt in *RV* juridisch pregnant verwoord, terwijl gestolen goed mag worden ontstolen volgens Dezaire 1941, 245. Dat Willem koos voor een diminutief *hondekijn*, maakte het portret op voorhand spottend volgens Müller 1942, 22ev ad 99-100. (*RV* 53 spreekt neutraal van *canis*.) Over het ambigue beeld van de hond in de Middeleeuwen zie Smets 2001 en diverse artikelen in *T* 25 (2012), 11ev (met Cortoys op 45ev). Ook molenaars hadden trouwens een dubieuze reputatie, o.a. als dief: zie Delcour 2004. Over Tybeert in deze episode zie Van Bentum 2004, 71. Voor de meertaligheid zie Hugén 2022 en Besamusca 2022; voor het dankbare onthaal van de scène in Vlaanderen zie p. 64.

Cuwaerts credo

Klacht aangaande Cuwaert: door Willem schijnbaar uit het niets bedacht (vgl. Delbouille 1929, 48 en uitvoerig bij Bouwman

1991, 64ev), tenzij natuurlijk dit verhaal als komische anekdote rondging, waarover in breder verband hierna. (Dank aan Eise Hendriks voor voorlichting omtrent uiterlijk en habitat van bevers.) Over de figuur van Pancer handelt Verniers 2015a, die in de bever zelfs een personificatie van Pierre Abaelard meent te kunnen zien. Müller (ed.) 1944, 99 herleidt zijn naam op een verschrijving van *pancet*, Frans voor buikje, als schertsnaam voor bever vanwege diens delicate weke onderzijde. Verniers legt ook nadruk op de gecasteerde bever als symbool van kuisheid, wat zijn aanwezigheid bij deze scène extra pikant zou maken. (In *Reynaerts historie* (vers 134) en de *R*-drukken is Pancer overigens *pan(h)er* geworden. *RV* 67 spreekt duidelijk van *castor*.)

Obscene interpretatie: Buitenrust Hettema (ed.) 1909, 10 ad 143; Müller 1942, 27ev; Hellinga (ed.) 1958 en Van Daele 1993a. Daartegenover De Putter 2022a en ter perse. Marginale illustraties: zie Janssens 1992 en Bouwman 1991, 567 n. 34. Vierde handschrift: Meuwese 2006 en 2008. Zie ook Laurieux 1988 over de speciale middeleeuwse interesse voor de anus van de haas. Over middeleeuwse picturale tradities t.a.v. het pikante zie Camille 1994 en 1997; over literaire obsceneiteit zie Stempel 1968 en Ziolkowski (ed.) 1998.

Van Driel 2014, 28 is met de dubbelzinnige duiding akkoord; Wackers in *T* 5 (1992), 79ev blijft afwijzend; Goossens 1998, 170 terughoudend. Rijns 1999 neigt naar homo-seksualiteit als achterliggende sfeer; zijn artikel volgt ook het voortleven van deze episode in latere *R*-versies. Rijns 2006a is nog beslist. Over de (gedempte) parallel in *RV* 73ev zie Jonkers 1985, 196. Pleij 2020, 218ev ziet het credo zingen als rite de passage, een ontgroeningsritueel waarvan seksuele handelingen een geliefd onderdeel vormen. Voor kerkelijke taal als seksuele metaforiek zie Van Daele 1993a, 52 en De Putter (ter perse). (Dank aan Paul van Geest voor voorlichting betreffende kapelaans.)

Uitdrukking *burgemeester maken*: Endt

1982, 24 en inmiddels uiteraard het rijk voorziene internet. Naast het citaat van Heyns vond ik daar Lennaert Nijgh, *Tobia of de ontdekking van het masturbariaat* (1971): 'Waar zit die pastoor? Als ik 'm tegenkom, maak ik 'm effe burgemeester!' De uitdrukking haalde ook Vestdijk: 'Ze mogen mij zó burgemeester maken', verklaarde kerrie-Kees, 'nee, niet wat jij denkt, Lies, dat hangt ervan af wie het doet' (*Het verboden bacchanaal*, 1969). Zie ten slotte ook dialectoloog Mijnheer Beerta in J.J. Voskuil, *Het bureau* 2, 1996, 300ev: 'Dat is dat als in een dorp een jongen geslachtsrijp geworden is en dat de oudere jongens hem dan meenemen naar een stil plekje en daar zo'n jonge jongen zijn broek uittrekken en hem...' hij aarzelde, 'b-burgemeester maken.'

Van Daele 1993a maakt m.i. een zorgvuldige afweging ten gunste van scabreuze interpretatie van deze episode (evenals Houthuys 2005), waaraan inmiddels het cultuurhistorische imago van de haas als versterkend argument kan worden toegevoegd. Voor dit laatste zie Katherine Rundell in *London Review of Books* 2/7/2020, 32 en voor de Middeleeuwen Dines 2004; Maerlant: *Der naturen bloeme* (ed. Verwijs 1878), II, 2572. Speciaal voor de associatie met homoseksualiteit zie Boswell 1980, 141ev en 253; Laurioux 1988 en Rijns 2006a en 2009, 65ev. Vos en haas in folklore: Suomela-Härmä 2000.

Houthuys 2005 komt met gedurfde duiding van de naam van Cuwaert: niet zozeer lafaard (*coart*, *coward*) als wel *cul-waert*: kontwaarts; voor kritiek zie Rijns 2006a, 363. Hellinga 1982 kiest o.g.v. E voor de vorm *Cohart*, wat gezien de tekstkritische statuur van E (zie hierboven en p. 478) beslist een significante variant is. Anderzijds spreekt Maerlants *Der naturen bloeme* (II, 126) reeds van *Cuwaert*, rijmend op *liebaert*, en is deze naam voor de haas inmiddels volledig ingeburgerd.

Over middeleeuws (kerkelijk) onderwijs en pederastie/sodomie zie Elliott 2020.

Aldaar 171ev speciaal over de (lessen in) koorzang als context voor begeerte en straf. Voor scherpe repressie van homoseksualiteit in middeleeuws Brugge zie Boone 1996; in het Vlaamse strafrecht Van Caenegem 1954, 107ev. Havenstad Brugge schijnt een subcultuur van mannenliefde te hebben gekend; omtrent Gent zijn mij op dit gebied (nog) geen vergelijkbare studies bekend, maar zie wel Dupont e.a. 2017, 41ev. Pikant is dat in geïllustreerde navertellingen van R bij deze scène vos en haas soms zedig tegenover elkander worden geplaatst: zie bijvoorbeeld Everaers (ed.) 1997 en de illustratie in Oud Goud.

Op de valreep van de voltooiing van dit boek gaf Jan de Putter mij inzage (waarvoor dank) in zijn artikel ter perse voor *Reinardus*, waarin hij de homoseksuele duiding van de scène (marginale ill. inbegrepen) met kracht van argumenten in twijfel trekt. Ik heb geprobeerd in mijn tekst met zijn inzichten rekening te houden, maar blijf vooralsnog van mening dat een suggestie in genoemde richting wel degelijk meespeelt en door Willem bedoeld kan zijn geweest.

Grimbeerts verdediging

Voor het pleidooi van Grimbeert als *oratio iudicialis* zie Rombauts 1975 en de bespreking in Bouwman 1991, 69ev. Dubbelzinnig *genesen*: Bouwman 1991, 73ev en Janssens 2008, 89. Het Brusselse handschrift (B) met *Reynaerts historie* wijkt in deze episode opmerkelijk af; vgl. Hermesdorf 1955, 147ev. Van Daele 1994, 385ev besteedt uitgebreid aandacht aan het personage Grimbeert in R; wel is hij over de das m.i. wat te negatief. Over de verbondenheid van das en vos in RF en RDR zie Darilek 2020, 409ev.

De klacht met de kip

Episode Cantecler: uitgebreide analyse bij Bouwman 1991, 75ev. Over de figuur van Chantecler in RDR zie Jauss 1959, 226ev;

voor Latijnse pendanten Yates 1983; over de haan in de R-traditie zie Van Daele 1992. Naamgeving Cantaert en Crayant: Hellinga (ed.) 1952, 6. Over de naam Coppe en verwanten: Goossens 2002. Klacht met de dode man: Van Dievoet 1975, 51. Over Canteleer als ongeletterde: Zemel 2000, 185 en Enklaar 1956, 49ev; citaat Broens 2022, 56. Hellinga ging ook hier ver in dubbelzinnig lezen, getuige zijn briefwisseling met Van Duinkerken in *Maatstaf* 1957, m.n. 49ev. (Hier durfde zelfs Lulofs vijftientig jaar later afstand van te nemen: zie Lulofs 1981a, 248: 'Ik waag het toch deze interpretatie van mijn leermeester te betwijfelen.') Uitvaart Coppe als rechtshistorisch ritueel: Dezaire 1941, 246. Dubbelzinnig *scraven*: Lulofs (ed.) 1983, 213.

Voor 'verdunde' bewerking van een Oudfranse roman zie Van Oostrom 1981.

Opmerkenswaard is nog dat in handschrift B blijkens de opengelaten ruimtes illustraties hadden moeten komen bij de hofdag, de klacht van Isengrijn, de verdediging van Grimbeert en de lijkstoet van Coppe. Met andere woorden: niet bij de scènes van Cortoys en Pancer/Cuwaert, beide door Willem ingevoegd. Misschien een aanwijzing dat het illustratieprogramma van B terugging op een rijk geïllustreerd handschrift van *RDR*? Wellicht dat dit mede verklaart waarom in genoemd handschrift voor de *R* van Willem zeventien illustraties waren voorzien, en voor de eens zo lange *Reynaerts historie* (oorspronkelijk Middelnederlands) slechts drie. Zie over het illustratieprogramma verder Berteloot 2008, 111ev.

EERSTE INDAGING: BRUUN DE BEER

Procedure indaging: Van Dievoet 1975, 49ev en 1955, 1836; Van Caenegem 1956, 25; Jacoby 1970, 56ev. Indaging van de vos als genrestukje: zie Muller 1910. Indaging *ys*: Mann (ed.) 2013, 3/281; Nieuwenhuis (vert.)

1997, 71. Over de verhouding tussen Frans en Middelnederlands in deze episode is als altijd instructief Bouwman 1991, 94ev. Van Daele 1994, 404ev is eveneens verhelderend; zie ook Fuchs 2018. Over de symbolische ruimte in de reis van Bruun zie Arendt 1965, 97ev.

Maupertuus: zie over naam en ligging Loonen 2007, met op 30 een mooi kaartje van honderdtachtig toponiemen *Maupertus* en aanverwanten in hedendaags Frankrijk. *Ic bem Bruun*: van UVA-collega Frans van Eemeren vernam ik (mond. meded. 6/3/2019) dat Hellinga – wiens student Van Eemeren is geweest – hier op college ooit een heel punt van maakte. Met opzet zou Willem *ic bem* voor *ic ben* hebben verkozen, om Bruun te typeren als een opgeblazen parvenu die formeel praat maar dat niet kan. Als deze herinnering klopt, scheerde Hellinga hier langs studentenbedrog. Het is immers ondenkbaar dat hij niet zou hebben geweten dat *ic bem* welgevormd middeleeuws Vlaams is. In het *MNW* staat *bem* voor 'ik ben' 225 keer vermeld, en in de *Reynaert* 15 keer, respectievelijk uit de mond van Bruun, Belijn, Grimbeert, Tybeert en liefst 10 keer *R* zelf. (Met dank aan dr. Ingrid Biesheuvel voor het navlooiën.)

De eerste list

Over de structuur van *Rs* list zie Arendt 1965, 156ev; zie ook Rijns 2009, 62ev en Nieuwenhuis (ter perse), die hier de sterkste parallel ziet tussen *R* en *ys*. Beer als toonbeeld van vraatzucht: zie de kleuren-afb. uit *Miroir historial* bij Pastoureaux 2011, tussen 184-185; over deze hoofdzonde zie Hill 2007. Detail tutoyeren: Lulofs 1967. De uitdrukking *arem man nes gheen grave* komt ook voor in de (latere) *Roman van Limborch*, I, 654, handschrift A. (Met dank aan Ingrid Biesheuvel.)

De kloppartij

Citaat Muller 1917, 196. De passage krijgt diepgaande bespreking, incl. de filologische

haken en ogen en Mullers worsteling, bij Bouwman 1991, 114ev. Voor de humor en satire zie ook Knapp 1982, 42ev. Berenvlees als delicatess: Muller 1942, 65ev; Pastoureau 2011, 92ev is wat kieskeuriger. Dorpernamen: Heeroma 1951 en Berteloot 1992 (die Ogerne niet als moeder maar als grootmoeder taxeert). *Outmakighe*: Muller 1942, 61. De brief van Elsschot is uitgegeven in *T* 2006, 270ev en overgetypt afgebeeld in S. Carmiggelt, *Ontmoetingen met Willem Elsschot* (Amsterdam, 1985), 57; van Muller lijkt geen antwoord bewaard (met dank aan André Bouwman). Berteloot 1992, 37ev kwam met een nieuwe, vrij gedurfde interpretatie: 'lantaarnmaakster van een nachtwacht', met behoud van dubbelzinnigheid. Voor Ludolf met de kromme vingers deed Jan de Putter mij een duiding aan de hand: de naam zou wijzen op een vechtersbaas, vgl. het Franse *doigts crochus*.

Parodie ridderroman: Berteloot 2006 ziet vooral een intertekstuele parallel met een scène in de Karelepiek *Ogier van Denemerken*. Sociale satire: Van Daele 1994, 334ev. Levenswijsheid: Bouwman 1991, 123 acht deze geïnspireerd op passages elders in *Le Jugement*. Van Remco Sleiderink (Antwerpen) vernam ik dat dezelfde regels recent zijn aangetroffen als een pennenproef in een vroegveertiende-eeuws handschrift uit de abdij Park (publicatie in voorbereiding). Onzeker is vooralsnog of het hier om een citaat uit *R* gaat, dan wel dat Willem (en de kopiist van Park) hier een courante rijmspreuk neerschreven.

De vernedering

Rs tirade tegen Lamfreit: zie Muller 1942, 66 ad 923 voor woordcommentaar. In *rv* 402 worden de uitgetrokken handschoenen expliciet geassocieerd met liturgie. *Rs honen* staat in de traditie van de *Wundenverspottung* die zowel uit oraliteit als *rs* bekend is; zie hiervoor p. 138. Over de thematiek van de vernedering in middeleeuwse (Franse) literatuur zie Zink 2017. Het dichten van logische gaatjes lijkt een natuurlijke reflex

van (middeleeuwse) vertalers te zijn: vgl. Van Oostrom 1981, hoofdstuk 3. Wel is de scherpte van Willems verhaallogica uitzonderlijk voor Middelnederlandse literatuur. De geïntensiverde wreedheid van *R* is voor het eerst als rode draad gesignaleerd door Heeroma 1970, 10ev; zie ook Bouwman 1991 over 'conflictverscherping' en tal van plaatsen in dit boek. Over de constructie *Des was Reynaert harde blide* in deze episode schreef Jan Nijen Twilhaar op www.neerlandistiek.nl/24/2/2022.

TWEEDE INDAGING: TYBEERT DE KATER

Bouwman 1991, 130ev neemt de tweede indaging nauwgezet onder de loep. Over reputatie en realiteit van katten in de Middeleeuwen zie Resl (ed.) 2011, 101ev en het themanummer van *T* 2004/2, met mooie bijdragen van Paul Verhuyck en Willem van Bentum.

Wat vliegt daar?

Gegeven Ieper is ontleend aan Verniers 2015b, 82. Over Sint Maarten en de vogels: Fédensieu 2019. Maartensvogel: Menke 1970, 106; Jonckbloet (ed.) 1856, 155; Lulofs (ed.) 1983, 224ev; Buitenrust Hettema (ed.) 1909, 34ev; Muller 1942, 69, 231 en laatstelijk (ed.) 1944, 97ev. Zie verder o.a. *T* 34, 181. Streuvels: Gielen 1996, 97; Van Altena 1979, 27; Bouwman & Besamusca (ed.) 2002, 59 en 217. Met dank aan het programma *Vroege vogels*, vele luisteraars-correspondenten en in het bijzonder dr. Maarten (Dick) Klein. Laatstgenoemde vervatte zijn visie ook al in de zesde stelling bij zijn taalkundige dissertatie (1977) over bijstellingsconstructies in het Nederlands: 'De 'Sente Martinsvoghel' in *Van den vos Reynaerde* is een blauwe kiekendief'. In *Vaktaal, tijdschrift van de Landelijke vereniging van neerlandici* 17 (2004), 11 schreef Klein er een kort artikel over. In diens dissertatie (1994), 422 dacht

Rik van Daele trouwens in dezelfde richting.

Overigens had de blauwe kiekendief al veel eerder in de kijker van de reynaerdistiek kunnen verschijnen. In 1923 publiceerde de Zweedse romanist Gunnar Tilander een weinig opgemerkt boek: *Remarques sur le Roman de Renart*. Daarin excelleerde hij – methodisch vergelijkbaar met J.W. Muller in ons taalgebied – in gedetailleerd commentaar op woordniveau. Volgens Tilander moest met deze *oisel saint Martin* een blauwe kiekendief bedoeld zijn (*circus cyaneus*, in het Frans ook wel *busard Saint Martin* genoemd), die in het vrije veld op leeuwen riken jaagt. Tilander bespreekt ook het geloof in de vlucht van vogels als voorspelling in Middeleeuwen en vroegmoderne tijd, waarover verder kort bij Kieckhefer 1989, 11 en Wilson 2000, 383ev.

De tweede list

Scène bij de pastoor: Jan de Putter 2006b levert een fijnzinnige beschouwing over de constructie van de schuur in opeenvolgende versies van *R*. De plaatsnaam Mompelier (Montpellier) komt niet in het Oudfrans voor, en is hier vergelijkbaar met het verre Portugal waarop Bruun pochte. Hellinga legde verband met het werkwoord *mompen*, wat volgens hem een seksuele bijbetekenis zou hebben; vgl. Van Bentum 2004, 73.

Pastoor, gezin, gestel

Vergoelijkend t.a.v. kerkelijke satire: Daniëls 1911, 142ev; Van Wilderode in *T* 4 (1991), 10 en De Wilde 1989, 72ev. (Overigens waren niet-katholieken op hun manier soms evenzeer partijdig; zie bijvoorbeeld de vrijzinnige commentaren van Buitenrust Hetteema, Jonckbloet en ook nog wel Lulofs.) Regels en rekkelijkheid rondom celibaat in de hoge Middeleeuwen zijn overtuigend gedocumenteerd in recente studies als McDougall 2019 en Thibodeaux 2015; zie ook Elliott 1999, 81ev. Een rijk portret van laatmiddeleeuwse plattelandsgeestelijkheid in Noord-

Brabant biedt Bijsterveld 1993, alwaar 340ev over inbreuken op het celibaat.

Tybeert en taboe

Jan Goossens: voor Goossens als reynaerdist zie Berteloot 2001; voor bredere kennismaking zie het huldenummer van *VMVA* 2016/1-2 ter gelegenheid van Goossens' erelidmaatschap van de *KANTL*. Aldaar ook verwijzingen naar zijn bibliografie. Zijn *R*-studies werden gebundeld in Goossens 1998, met daarin o.a. 'Hoe het Dyckse handschrift naar Münster kwam'. (Waarover ook het interview van Mantingh 1992.) Ook Goossens' recensie van Bouwman 1991 werd in de bundel herdrukt. (Bouwman's proefschrift heeft het overigens getroffen met zijn recensenten, getuige ook Lulofs in *NTG* 85 (1992), 319ev, Janssens in *LB* 81 (1992), 462ev, Franken in *Ons erfdeel* 1992, 123ev en Van Daele in *SPL* 36 (1994), 77ev.) De hier genoemde variaties op castratie werden ontleend aan Goossens 1988. Voor de versies van Plantijn, Leeu en latere volksboeken zie inmiddels de mooie synoptische editie van Rijns 2007, 74ev. Over groei en bloei van de neerlandistiek in Münster zie Geeraedts 1990 en 1991, alsmede Grave 2009, 51ev; speciaal over het *R*-onderzoek aldaar handelt Robbe 2011.

Treurnis Wackers: *T* 1995, 98. De gretigheid waarmee de pastoorscastratie tegenwoordig wordt uitgelicht, lijkt inderdaad veel over onze tijd (en onderwijs) te zeggen. Zie bijvoorbeeld www.schooltv.nl over *R*. Ook in beeld accentueren we t.a.v. *R* tegenwoordig met voorliefde het scabreuze: zie *T* 35 (2022), 210.

Klokkenspel

Castratiescène: Jan Frans Willems in Hellin-ga (ed.) 1958 p. 88; Meinderts 2018, 12; Biegel (navert.) 1972, 35ev; Van Altena 1979, 31. Testikels als vereiste voor priesters: McDougall 2019, 145ev; Thibodeaux 2015 en Fossier 2020; zie ook Elliott 1999, o.a. 182

n. 92. Beeld bij Boon: zie Goossens 1988, 44. Een detailkwestie is of de pastoor een of twee klepels heeft: zie nalatenschap Hellinga, Leiden UB Ltk. 2304/87. Over de metaforen van beurs zonder naad, klokkenspel en klepels handelt zinnig en geestig Verniers 2013, m.i. overtuigender dan Broens 2012. Verniers 2015b ziet Tybeert overigens als incarnatie van de duivel. Over Tybeerts verloren oog schreef Van Bentum 1997.

DERDE INDAGING: GRIMBEERT DE DAS

Als altijd zorgvuldig en indringend is Bouwman 1991, 156ev; via de studie van de bewerkingstechniek biedt hij een helder venster op deze episode. Zie ook Van Daele 1994, 430ev; Tudor 2011, 26ev en nog altijd Muller 1942, 79ev. Over Rs recht op drie maal dagen zie Van Dievoet 1975, 50 en 1955, 1837. Precisering van belegering na ommekomst drie dagen: Bouwman 1991, 165 en Muller 1942, 82. Ierse parallel: Chotzen 1936.

Reynaerts binnenwereld

Vossen in natuur niet in gezinsverband: Ritzema Bos 1879, 167. Voor het personage Hermeline zie Bouwman 1991, 573 n. 181 en Bellon 1993. Citaat Jef Janssens: zie diens persoonlijke communicatie in Bouwman 1991, 572 n. 173; Van Daele 1994, 433 is van eenzelfde mening. Over Janssens' zwarte visie op R zie diens inleiding bij Janssens e.a. (ed.) 1991; Janssens & Van Daele 2001 en Janssens 2008.

De biecht onderweg

Speciaal over de beroemde episode van de lekenbiecht handelen Van Mierlo 1928 en Muller 1917, 242ev en 1942, 84. Citaat Bouwman 1991, 157. Over de mogelijk kerk-satirische ondertoon van deze episode zijn de meningen verdeeld. Buitenrust Hettema

(ed.) 1909, 43 ad 1439ev neigde hiertoe, maar werd weersproken door Daniëls 1911, 145ev. Ook Van Mierlo 1928 kon er geen spot in zien, maar Jauss 1964 ziet in de *Schelmanbeichte* wel een 'Parodie der christelijken *confessio peccati*'. Blockmans 2010, 157ev legt nadruk op de kerkspot in R. Anton van Duinkerken kwam met een genuanceerde interpretatie die mijn voorkeur heeft: zie diens inleiding bij Beuken 1936, 50ev. Over de RDR en kerksatire zie Batany 1989, 109ev en Birge Vitz 1999, 219ev. Rieger 2021 legt de nadruk op de episode als eerste grote demonstratie van Rs bedrieglijke woorden, en opmaat naar de grote leugen aan het hof.

Hellinga ontvouwde voor de episode in Elmare een scabreuze (m.i. al te gezochte) duiding: zie Hellinga (ed.) 1952, 23ev en Van Daele 1994, 190ev. Broens 2007 legt nadruk op religieuze symboliek, en ziet satire op de bedelorden. Enklaar 1956, 105ev wijst op een vergelijkbaar wonderverhaal over een klokkenluidende wolf in een elfde-eeuwse kroniek; het is dus denkbaar dat ook dit (R-)verhaal een voorgeschiedenis als anekdote kent. Muller 1917, 251ev is op zijn best in zijn omzichtige en integere interpretatie van de episode bij de *pape*. Ook wijdt hij uitvoerige beschouwingen aan het aantal kippen (twee, zeven of twaalf?) en aan het valluik. De naam van Isengrijns echtgenote *Hersint* valt hier voor het eerst (en nogmaals in 2884, 2915 en 2836). Onder deze naam is de wolvin beroemd geworden, maar haar naam blijft problematisch. Kopiïsten van R hebben ermee geworsteld, blijkens de lezingen in A (*yswende*) en F (*erswinen*) en B (*eeerswijnde*). Ook sommige reynaerdisten gingen erop los: de naam zou 'aarswind' kunnen betekenen, of 'haar zint het'. (Vgl. Bouwman & Besamusca (ed.) 2002, 260; Hugen 2018, 468; Hellinga (ed.) 1952, 12ev en Muller (ed.) 1944, 95.) Woordspel met aars- is op zichzelf denkbaar, maar gaat wat ver als we zien dat de wolvin in het Oudfrans *Hersent* heet.

Over de dierenbiecht als genrestukje zie Muller 1942, 83ev. Deze en andere fabels als

exempla in preken: Whitesell 1947. (Diens aangekondigde vervolgstudie lijkt nooit te zijn verschenen.) Jacques de Vitry: zie Crane 1890, 125 nr. CCXCVII, 264ev en 276; Frenken 1914. Flinn 1963, 511 houdt het op rechtstreekse invloed vanuit het Frans, maar is als Canadese romanist natuurlijk niet tot in details vertrouwd met de parallelle Middelnederlandse tekst. ‘Vossenbiecht’: zie het Gentse traktaatje (UB hs. 1371) uitgegeven door De Vreese 1903, 75ev. Ook in de Middelenegelse *Of Fox and Wolf* zit een biechtscène, daar pikant genoeg van wolf tot vos; vgl. Von Kreisler 1970, 656.

Biechtverhalen in andere branches: zie Dufournet 1988. Visvangst op het ijs: Bouwman 1991, 191ev en 574 n. 222, alsmede Muller 1942, 90. Dezelfde anekdote in rs: zie Mann (ed.) 2013, 1, 601ev en in de Nederlandse vertaling van Mark Nieuwenhuis 1997, 24ev. (Warren 1890, 131ev geeft vergelijkbare verhalen over ijsvissen op de slavenplantages.) *RV* 663ev vertelt de anekdote meer in extenso na, en lijkt hier minder te rekenen op een reeds ingevoerd publiek.

Over de visvangst bij Boon zie Feliers 1999a. De visvangst op het ijs beslaat in de eerste druk van *Wapenbroeders* (Amsterdam, 1955) p. 67-76. Breder over Boon, R en Ysengrijn: Goossens 1988, 44; Janssens & Van Daele 2001, 270ev en vooral Heyse & Van Daele 1992; Van Daele 1999 en Humbeek 2014.

Over het karakter van Grimbert zie Suomela-Härmä 1981, 65ev; Defresne 1920, 134ev en 162 en Van Daele 1994, 431 (die negatiever zijn over Grimbeerts personage dan schrijver dezes). Nog wel een probleem dat resteert in de interne verhaallogica is hoe waarachtig Grimbeert was toen hij op de hofdag stelde dat R vegetarisch kluizenaar zou zijn geworden, een melding die ogenblikkelijk werd gelogenstraft door de aankomst van de rouwstoet met Coppe. Grimbeert zei dat hij dit had vernomen van een derde (‘dat zei iemand die hem gisteren had gezien’). Hoe kan dit in zijn werk zijn gegaan?

HET PROCES

Over dit lange tekstgedeelte handelen Bouwman 1991, 209ev en Van Daele 1994, 446ev, alsmede de deelstudies Lulofs 1975 en Peeters 1974-1975. Het komt overigens vaker voor dat Middelnederlandse bewerkingen in het tweede deel vrijer zijn jegens hun Franse bron (zie bijvoorbeeld *Ferguut* en *Aiol*), maar als meer-dan-omwerking is R uniek.

De procesgang is juridisch helder samengevat door Van Dievoet 1955, 1837ev. Op de rand van potsierlijk is de poging tot historische lokalisering van de *rechte strate* in het Vlaamse landschap door Gysseling 1987a, 150ev. (Hij houdt het op de Oudeveldstraat tussen Zaffelare, Lochristi en Zeveneken, maar wellicht ook de Antwerpsesteenweg.) Rs openingswoorden tonen hoe de vos ook zelf doorkneed is in de pleitkunst: zie Iwema 1980. Politiek vriendschapsbegrip: Althoff 1990, 85ev; in relatie tot de R-stof Fuchs 2023, 216ev.

Aanklachten, vonnis

Catalogus der dieren: Bouwman 1991, 223ev en Van Daele 1994, 449ev. Eerder Muller 1917, 272ev, 364ev en 103ev principieel over de vaak lastige eigennamen; zie verder Muller 1940, 184ev; 1942, 107ev en (ed.) 1944, 91ev. Ook de nalatenschap van Hellinga bevat materiaal: Leiden UB Ltk. 2304/170, evenals Hellinga (ed.) 1952. Vgl. Lulofs 1981a, 245ev. Volgens Enklaar 1956, 17ev zou dame (H)awy een plagerij zijn richting Hadewijch. *Watervar*: Muller 1917, 364ev bespreekt met haar instemming de gronden voor de stelling bij De Jonge 1916. Kostuumhistorica en weldra museumdirecteur jkvr. Carla de Jonge is overigens een interessante figuur: zie haar portret door Ileen Montijn in E. Kloek (ed.), 2018, nr. 305 en Krul 2018 via het register.

Doodstraf in middeleeuws Vlaanderen: Van Caenegem 1954, 170ev; in de Middeleeuwen: *Lexikon des Mittelalters* 8 (1999), kol. 836ev. Algemener: Edgerton 2003; over

verhanging Von Hentig 1954, 206ev. Hangstraf voor dieren, i.c. wolven: Goldschmidt 2022, 84.

Spoorzoeker Lulofs

Voor portretten van Frank Lulofs zie Iwema 1984; Jonkers 1997b; Kuiper 2003; De Putter 2015, 38ev. Zie ook Pleij 1980 en in dezelfde geest Pleij 2022, 205ev, alsmede het Ten geleide van Gerritsen bij Lulofs (ed.) 1983 en Wackers 2017, 30ev waaraan het (tegen)-voorbeeld van de wigen is ontleend. Voor Hellinga's venster op varianten bij Nijhoff zie Hellinga 1954, uitgewerkt in Lulofs [1955]. Blijkens zijn nagelaten archief (Leiden UB Ltk. 2304) was Hellinga maar matig gelukkig met Lulofs' *Spele*, getuige vele kritische uitvallen in zijn handschrift. Wel kan hier een rol spelen dat Hellinga in zijn laatste jaren bitter was en naar het schijnt dikwijls verward. (Vgl. Bouwman 2016 en Oey 2020, 218ev.)

Wel durfde Lulofs (ed.) 1983, 58 – misschien enigszins onder invloed van het toen verse Van Oostrom 1983? – afstand te nemen van Hellinga's visie op *R* als voordrachtstekst voor op de markt, waar Hellinga bij zwoer; vgl. Pleij 2009, 139. (Voor een vergelijkbaar geval van 'Ik waagt het toch deze interpretatie van mijn leermeester te betwijfelen' zie Lulofs 1981a, 248.) Baanbrekend voor de New Philology waren Cerquiglini 1989 en Nichols (ed.) 1990, met reserves bij Stackmann 1994. Voor de verhouding tot de medioneerlandistiek zie Brinkman 2009. Over de traditie van commentaren bij classici zie de bundel Most (ed.) 1999, met onder meer een principiële slotbeschouwing door de mediëvist-hispanist Hans-Ulrich Gumbrecht. Het Amsterdams-Groningse *R*-apparaat (met vele handgeschreven aantekeningen van Lulofs, maar ook tal van anderen) bevindt zich thans in Leiden, UB, Ltk. 2303.

Voor kritiek op Lulofs' neiging om *R* te disculperen zie Bouwman 1991, 196ev en Van Daele 1994, 411ev. Lulofs (ed.) 1983, 297

ad 97 houdt *onversweghen* voor een 'functionele fout'. Over *onghewroken/onversweghen* bevat Hellinga's nalatenschap een heel typescript: Leiden UB Ltk. 2304/165. Voor zorgvuldige kritiek op Lulofs' opvatting dat de vogels niet tot de dieren zouden behoren zie Bouwman 1991, 75ev. Voor kritiek op Lulofs' interpretatie van de (dader bij de) wigen zie Wackers 2017, 30ev. Lulofs zag zijn interpretatie bevestigd in de Latijnse versie van *RV*, maar de Groningse mediolatijnist J. Engels corrigeerde hem daarin: ook daar is het wel degelijk Reynardus die de wigen weghaalt; vgl. Engels 1996, 67ev. Vergelijkbaar is het geval van al dan niet stoten naar kippen; vgl. Lulofs 1984, 11ev, waar tegenover *F* en *B* hebben *horten* en *RV* 690 *moveo*; zie ook Muller 1917, 257.

Op weg naar de galg

Vertrek Grimbeert c.s.: volgens de rechtshistorici Dezaire 1941, 250 en Van Dievoet 1955 is dit tevens uit protest tegen de rechtsgang, maar het (niet) *ghedoghen* van vers 1903 lijkt mij daarvoor onvoldoende grond: het zal (niet) 'verdragen' betekenen, niet (niet) 'gedogen'. Voor de clangedachte in *R* zie nagenoeg alle publicaties van Lulofs; het klassieke internationale werk op dit gebied is Heers 1974. Recenter is Althoff 1990, waarin het clanbegrip minder prominent is. Voor kritiek op relevantie van het clanbegrip voor *R* zie Bouwman 1991, 226 en 351ev; voor *RDR* ter zake zie Varty 1985, 47. Clans in Gent: Fr. Blockmans 1938, 343.

Ophangen Isengrijns broers: zie Lulofs 1975, 80ev; Bouwman 1991, 234; Muller 1942, 113ev en (ed.) 1944, 101ev. Van de verzuchting van Isengrijn geeft Peeters 1974-1975, 412ev een afwijkende maar mij niet overtuigende interpretatie. *Cloesterbier*: zie Lulofs 1975, 125ev en 1981b, in reactie op Hendrix 1979. De uitdrukking is altijd een *crux* geweest. Zie reeds Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 55 ad 1956 en Muller 1942, 115ev.

De frase over hoe de kop van een gehanogene zal weten wat diens kont weegt, moet

in de Middeleeuwen een staande uitdrukking zijn geweest: zie Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 55 ad 1932 en Muller 1942, 114; en ook *RV* 835ev en 917ev. Als woordspel met *col-cul* tevens toepasbaar in het Frans; beroemd zijn de regels uit Villons ‘Ballade van een gehangene’ (1461), in de vertaling van Ernst van Altena: ‘mijn kop leert wat mijn kont weegt’.

Bij de baard nemen: Peeters 1974-1975, 418ev geeft een plausibele interpretatie van deze frase als een dubbelzinnige. Garnier 1988 II, 92ev komt in de buurt, en het sindsdien verschenen Johnston 2011 geeft meer evidentie via het register op ‘phallus/phallic’. Zie verder Muller 1942, 117 (in navolging van Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 55ev ad 1982) en Lulofs 1975, 184ev. Bouwman 1991, 238ev denkt ook in deze richting: Isengrijn zou hier zijn vrouw met zijn aartsvijand als het ware in de echt verbinden. In elk geval leidt Google via ‘touching beard’ naar connotatie tussen mannelijke dominantie en seksualiteit. Endoltseva & Vinogradov 2016 begaan een ander pad.

Het meesterstuk

Slotwoord R: over deze rede als mogelijke *oratio iudicialis* zie Bouwman 1991, 278, uiteindelijk sceptisch over die betiteling in strikte zin, maar een retorisch huzarenstukje is het zonder meer. Een fraai artikel over Rs vader en diens zelfmoord is Waterschoot 1985; voor het daaraan ontleende citaat zie p. 4. Het citaat van John le Carré komt uit diens *The Spy Who Came in from the Cold*. Voor de plaatsnaam Belsele zie Teirlinck 1910-1912, 31ev. Cramer-Peeters 1972 stelde voor hier *hellede* te lezen, ‘Isengrijn trok mij naar zich toe’, ten teken van verbroedering. Deschamps 1975, 203ev denkt aan *helsede*, ‘hij omhelsde mij’.

Schat van koning Ermerijc: J. Peeters 2002, 87ev; Gysseling 1975, 184; Van Herwaarden 1979. De varianten beziend, is wel opmerkelijk dat uitgerekend A (Comburg)

de Gentse connectie niet zou hebben begrepen; vgl. Muller 1942, 130. Voor de schat in branche Ia als mogelijke inspiratiebron voor Willem zie Muller 1942, 123ev en Bouwman 1991, 250 en 282ev.

Samenzwering en rivaliteit tussen beer en leeuw zijn interpretatief en contextueel uitgediept door Loonen 2010; zie ook Obermaier 2022. Bewolkte nacht: Althoff 1990, 119ev vermeldt dat middeleeuwse samenzweringen vaak ’s nachts werden beklonken (met dank aan Jan de Putter).

Rs kikkerfabel heeft al vaak aandacht getrokken: zie o.a. Bouwman 1991, 256ev; Heeroma 1972; Bertagnolli (ed.) 2017, 55ev. Of Willem deze fabel aan de Middelnederlandse *Esopet* ontleende dan wel aan de Latijnse traditie is onzeker; schrijver dezes neigt tot laatstgenoemde optie.

Voor biologische expertise omtrent diersporen en mogelijk uitwissen daarvan dank ik Menno Bentveld en redacteur Daniël Gulpers van *Vroege vogels*, en via hen spoor- en prentonderzoeker Jeroen Kloppenburg. Zelfmoord: Knapp 1979b en Kühnel 1986; Van Caenegem 1954, 90ev.

Voor duiding van de uitdrukking *die blare sijn* zie Muller 1942, 140 en 1917, 303 ad 2500.

Het privéberaad

Over de rol van de koningin in R bevat de nalatenschap van Hellinga een speciale (relatief late) notitie: Leiden UB Ltk. 2304/179. *Halminghe*: voor dit feodale ritueel zie Bouwman 1991, 288 en Van den Brink & Van Herwaarden 1977, 78. Overigens heeft *RV* enkel de strohalm als symbolisch voor de schat, en de daaraan voorafgaande gratie van de koning zonder attribueert. Ook Muller 1917, 307 vindt de eerste ‘festucatie’ vreemd, en neigde naar ironie t.a.v. kerkelijk ritueel. Ingrid Biesheuvel wees mij op de overgave van een halm in het koningsspel in de *Roman van Limborch*, als symbolisch voor de wisseling van spelleider.

Duister Kriekeputte

Scène Kriekeputte en Cuwaert: Van Daele 1994, 477ev kan dienen als gids in dit drassige onderzoeksgebied. De complexiteit begint al bij de overlevering en duiding van de naam zelf. (De oudst bekende bron E 2558 leest *crikenputte*.) Etymologie: Gysseling 1987a, 152 betreft *krieke* op 'krieken, ochtendgloren', en verkiest 'heldere bron'. Over de vogels die in Kriekeputte nestelen (en de geïntensiverde scène in *rv*) zie laatstelijk Nieuwenhuis 2013. Welke vogel met *scuvuut* bedoeld wordt, is onzeker; Van Daele 1994, 494ev houdt het op de wouw, evenals de uil in de Middeleeuwen een vogel met onreine reputatie. Nieuwenhuis 2013 ziet de twee vogels als een uilenpaar.

Reinout en Rijn: een overzicht van interpretaties biedt Rijns 2012, 50ev. In Van Oostrom 2020b, 16 heb ik de veronderstelling geopperd dat het bij Reinout de *sies* en Rijn het *hondekijn* om een en dezelfde hond zou gaan; Rijn zou een koosnaam kunnen zijn voor Reinout. Ik acht dit nog steeds goed denkbaar, met als voordeel dat het de lijn in het tweegesprek verstevigt. Maar het blijft speculatief. Over *sies* zie Muller 1900. Een mooi stuk over deze plaats en varianten leverde Hellinga 1982.

Interpretatie *past*: zie Verdam 1900 en diens grote *Middelnederlandsch woordenboek* VI, 187. Citaat Muller 1942, 150. Verder Bosch 1972; Bouwman 1991, 295ev; Jonckbloet (ed.) 1856, CXLII (in de editie volgt hij handschrift B, dat *last* voor *past* heeft, net als Martin (ed.) 1874, 2680; Van Helten (ed.) 1887, 2432 en reeds Willems (ed.) 1836, 2678). Dit lijkt evenwel een secundaire verlegenheidscorrectie door de kopiïst van B; vgl. Verdam 1900, 137ev. Verder over deze episode: Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 68ev; Lulofs 1975, 225ev; Bouwman & Besamusca (ed.) 2002, 229.

Homoseksualiteit rond Kriekeputte: als ik het goed zie is een dergelijke interpretatie voor het eerst gesuggereerd door Hellinga 1958, en daarmee een volgend voorbeeld

van diens stoutmoedige, scabreuze en briljante *R*-lectuur. Hans Rijns is hem gevolgd in deze duiding; zie Rijns 1999, 2006a en 2019. De stripversie van Legendre & Broens 2010 plaatst valsemunterij in dezelfde sfeer als credo zingen; zie de suggestieve plaatjes in *T* 27 (2014), 139. Ten aanzien van het onderzoek naar homoseksualiteit in de Middeleeuwen is de laatste decennia internationaal een grote inhaalslag gaande. Baanbrekend waren o.a. Goodich 1979 en Boswell 1980; sprekend voor de vorderingen sindsdien is Karras 2020. Voor homoseksualiteit in middeleeuws Brugge zie Boone 1996; in het Vlaamse strafrecht Van Caenegem 1954, 107ev. Havenstad Brugge schijnt een subcultuur van mannenliefde te hebben gekend; omtrent Gent zijn mij op dit gebied (nog) geen vergelijkbare studies bekend, maar zie wel Dupont e.a. 2017, 41ev. Over onreine reputatie uil en wouw zie Van Daele 1994, 494ev. Over verband tussen middeleeuwse didactiek en seksualiteit zie Harris 2018 en Elliott 2020 (citaat op 189).

Het getuigenis van Cuwaert maakt waarschijnlijk dat Kriekeputte op zijn minst binnen de werkelijkheid van het verhaal reëel bestaat (in tegenstelling tot de schat). Op basis hiervan hebben heemkundigen er een eer in gesteld de poel historisch te lokaliseren: zie Herman Heyse in *T* 2 (1989), 58ev; Van Daele e.a. 1993, 67ev en vooral Van Daele 1994, 484ev, met sindsdien nog Jan de Putter in *T* 17 (2004), 6ev en op www.neerlandistiek.nl/3/9/2018. Over toponiem en lokalisering van het nabije Hulsterloo zie Verhulst z.j., 68 (alwaar 43ev en 75 ook over *moer* en *woestine*); Van Daele 1994, 480ev en Van Loon 2017, 14ev. Ook veel gegevens bij Gottschalk 1984 via het register.

Ban en pelgrimage

Over vorstelijke gratieverlening in de late Middeleeuwen: Boone 1989 (met dank aan Jan Dumolyn). Een gebrek aan bronnen wreekt zich hier, aangezien de procedure mondeling verliep. Over de pauselijke ban

in de middeleeuwse Lage Landen: Klock 1987; zie ook het commentaar van Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 69ev en Van Caenegem 2003, 112. Het motief wordt kerkrechtelijk goed ontleed door Lambrecht 1975. Ook bij dit motief speelt mogelijk ontlening aan de door Willem vaker benutte branche VIII: zie Bouwman 1991, 297ev.

Over de raaf in de Latijnse Middeleeuwen zie Van den Abeele 1992. Over Tiecelein in het Oudfrans zie Jauss 1959, 210ev en Strubel (ed.) 1998, 1122ev. Raaf als verklikker: Willaert 2021, 499ev. Over *meester bottelgier* zie Hellinga 1956, 109ev. Over de historische achtergronden van genoemd ambt en zijn plaats in Vlaanderen zie o.a. Latzke 1970 en De Limburg Stirum 1868, 22. Hofdagen waren traditioneel de momenten om dergelijke ambten te herverdelen: Vale 2002, 48. Aldaar p. 32 over de lijn van *boutellier* naar *butler*.

De marteling

De uitdrukking over het schoeien van de ziel is voor meervoudige uitleg vatbaar: zie Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 74 ad 2863; Muller 1942, 160ev en Bouwman 1991, 314. Marteling beer en wolvenpaar: Bouwman 1991, 305ev ziet hier invloed vanuit branche X, waarin op aandrang van Renart een aantal dieren wordt gevild. Ook branche VIII kan (zoals vaker) hebben aangeleverd: daar wil een man voor zijn voetreis naar Rome schoenen uit de huid van Belin de ram. Invloed vanuit *rs* lijkt evenmin uitgesloten: ook daar lijdt de wolf in stilte, en wordt hij gevild. Ook in de *Ecbasis captivi* komt vilen voor. Goossens 1998, 191 verklaart zich akkoord met Bartelink 1977, dat het middeleeuwse dierenepos hier een element te pas brengt uit de antieke fabel van de zieke leeuw. (Een motief dat leidend werd in *RF*: zie Darilek 2020.)

Brauwen: zie Muller 1890; Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 75 ad 2888 en Verdam 1912, 277ev. Over een lezing in handschrift B in deze scène zie Cramer-Peters 1978;

over de *velspot* [?] die Bruun krijgt afgesneden zie Hogenhout 1980. Op de hier vergaande wreedheid van *R* legt ook veel nadruk Van Driel 2014, 25ev.

Getemperde jeugdversies: zie achtereenvolgens Rijns (ed.) 2007, 138ev (Plantijn); Willems (ed.) 1858, 115ev; Louwerse 1897, 108ev; De Zeeuw (navert.) [1960], 94; Biegel (navert.) 1972, 79; Van Cauteren e.a. (navert.) 2018, 75ev; Meinderts 2018, 31. Zie in breder verband Wackers 1995a en b, 1999b en 2014a. Het is overigens opmerkelijk hoe ook sommige parafrases van *R* voor volwassen lezers aan deze scène voorbijgaan: zie bijvoorbeeld Walch 1924, 23 en Van Dievoet 1955, 1838.

HET EINDSPEL

Zoals gewoonlijk vormen Bouwman 1991, 317ev en Van Daele 1994, 510ev hier een goede gids, dicht op de primaire tekst. Over het pelgrimsmotief in de matière renardienne zie Wackers 1999a en 2023 (hoofdstuk ‘The fox and medieval religion’) en Graf 1920, 108ev. Over *Renart repentant* zie de rijke analyse van Spitzer 1959. Reeds in de *Ecbasis captivi* wendt de vos een pelgrimage voor. Spot met het wijd om zich heen grijpende gebruik van pelgrimsreizen kan meespelen. Een interessant laatmiddeleeuws exemplaar daarvan is de fabel over *Reyer die vos* van Willem van Hildegasberch (ed. Bisschop & Verwijs 1870, nr. IX) waarin Reyer zich negatief uitlaat over de risico’s van bedevaart voor vrouwen. Over de vos als pelgrim in de iconografie zie Flinn 1975b, nrs. 8, 9 en 28 en Varty 1999, 84, afb. 56; zie aldaar ook 179, afb. 165 en 283, afb. 266. Het lijkt zelfs al een motief te zijn geweest in Soemerië ca. 1800 v.Chr.: zie Dijkstra 2020, 28ev (Dijkstra houdt doorwerking naar de *R*-materie voor mogelijk). Op het *R*-monument te Hulst (1938) staat de vos als pelgrim afgebeeld; oorspronkelijk zelfs met aan zijn staf een geldbuidel, die inmiddels is verdwenen (vgl. De Kraker e.a. (ed.) 1993, 897).

Belijns bezwaren zijn conform het cano-nieke recht: vgl. Lambrecht 1975, 195ev. Muller 1942, 169 verwijst naar twee plaat-sen in Pirennes *Geschiedenis van België*, waar priesters worden gedwongen de mis te lezen in weerwil van een banvloek. Over de Franse antecedenten van Belijn de ram als hofkapelaan en reisgezel zie Bouwman 1991, 43, 252, 322ev en 329. Over Belijns af-gang aan het slot van R zie De Putter 2009.

Moord en diner op Maupertuus

Citaat Muller 1942, 172. De scène in het hol brengt, althans in handschrift-Comburg (A 3129), de eerste bewijsplaats in het Neder-lands van het woord *baas*; over betekenis en etymologie van *baas* zie Peter-Alexander Kerkhof op www.neerlandistiek.nl 14/6/2021. Een van de meest succesvolle Neder-landse exportwoorden (vgl. *boss*) blijkt op zijn beurt een leenwoord uit het Latijn: *bassus* (overigens niet gebruikt op de paral-lele plaats in *RV* 1583). Over het diepe antro-pologische verschil tussen rauw en gekookt voedsel (Lévi-Strauss: *Le cru et le cuit*), zie Wrangham 2010, en betrokken op een Mid-delnederlandse tekst Reynaert 2005. Een extra ironie zou kunnen zijn dat de haas in de Middeleeuwen gold als onrein voedsel vanwege de associatie met diens bi- en homo-seksualiteit; vgl. Laurioux 1988, 128.

Hermeline: zie Bouwman 1991, 573 n. 181 en Bellon 1993. Over het cultiveren van *woestinen* en wildernis in middeleeuws Vlaanderen zie Verhulst z.j., 68 en elders. Voor de Jesaja-interpretatie zie Arendt 1965, 139ev. Zeer interessant is de moderne kijk op (dieren)wildernis vanuit het Vici-project *Moving Animals* van Raf de Bont (Maastricht).

Probleemgeval Cuwaert

Over 'het Cuwaertprobleem' zie o.a. De Put-ter 2022a; Bosch 1972; Lulofs 1975, 225ev; Lulofs (ed.) 1983, 286ev en Lulofs 1997, 109. Het bijzondere artikel Kalff 1957 werd onder

mijn aandacht gebracht door Jan de Putter. (Over de Sandplay Therapy zie Mitchell & Friedman 2002, met veel aandacht voor Kalff.) Zelf zoekt De Putter 2022a en ter perse het in juridische richting. Cuwaerts dood zou een rechtmatige zijn, aangezien de haas het domein van Maupertuus en speciaal Hermeline heeft geschonden door er zomaar en zonder hoofse begroeting binnen te dringen. (Een dergelijke huisvre-debreuk jegens een dame mocht met de dood worden bestraft.) Probleem is wel dat de tekst van inbreuk met geen woord rept, zelfs intengendeel: R nodigde de haas met aandrang uit om zijn hol binnen te gaan.

De brief voor de koning

Over naam, diersoort en varianten van Botsaert zie Bouwman 1991, 354ev; Rijns 2010, 44 en Zemel 2000, 187. Voor de Italiaanse parallel zie Lomazzi 1972 en Muller 1935, 112ev. Voor middeleeuwse beeldvorming over de aap zie diverse artikelen in *T* 23 (2010). Ook in de gravure van Allart van Ever-dingen en in de *Reineke Fuchs* van Goethe is 's konings klerk een aap; vgl. *T* 19 (2006), 379. Knapp 2012, 247 vindt de rol van de voorlezende secretaris 'überflüssig'.

Nobels oerschreeuw: voor decibels van de leeuw zie S. Zielinski, 'Secrets of a Lion's Roar', www.smithsonianmag.com 3/11/2011. Sacraal koningschap: de klassieker is Kan-torowicz 1957, naast inmiddels Bertelli 2001. Over de psychologie en sociologie van schaamte handelt Frevort 2020. Over ver-nedering Zink 2017.

De luipaardsprong

Over het problematische slot met of zonder Firapeel zie o.a. Muller 1917, 357ev en 1942, 181ev (waarover Bouwman 1991, 369ev); Hellinga 1958; Malfliet 2018, 173ev en de hierna te noemen literatuur.

Uitdrukking *rijssere-yssere*: Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, 83 ad 3467 en Muller 1942, 180ev. Biesheuvel 2006 betoogt over-

tuigend dat ook deze woorden van Isengrijn komen.

Firapeel ontbrekend in navertellingen: zie Simone Kramer 2013, 28ev en Meinderts 2018, 37. Ook Charlie May, door de bank genomen virtuoos getrouw, worstelde er in diens R-rap merkbaar mee. Zie ook de ongemakkelijkheid van Henri van Daeles navertelling uit 1996, zoals getypeerd door Wackers 2014a, 231. Ook in illustraties komt het luipaard Firapeel maar zelden voor. Een uitzondering vormen Allart van Everdingen en de illustratie van Bernard Wierink in de luxe-uitgave van Streuvels' navertelling uit 1910, hier gereproduceerd. Vergeten onder reynaerdisten: zie bijvoorbeeld Wackers 2010, 24; Goossens 1998, 197 en Bouwman 1992a, 484.

Slot *RV*: Jonkers 1985, 274ev. Sommige interpretatoren hebben *R* vanwege dit element een zogenaemde etiologische dimensie toegeschreven, waarbij een fenomeen uit de natuur – in dit geval: schapen als prooidieren van wolven en beren – een bijna mythische ‘verklaring’ krijgt. (‘Hoe de schapen zo’n geliefd prooidier werden.’) Maar zelfs indien een zeker spel hiermee de dichter van *R* op dit dramatische moment in zijn verhaal zou hebben bezielde, dan blijft het feit dat Belijn, hoe naïef en ijdel ook – en ook nog met een concubine, dame Hawy (‘Ah, oui’) – dit excessieve zoenoffer *de iure* niet verdient.

Reputatie luipaard in de Middeleeuwen: Pastoureau 1986; Trachsler 1992 en Kawa-Topor 1993, 267; zie ook Rijns 2016. Over het luipaard in *RF* zie Pastré 1994. Enig tegenwicht biedt het hierna besproken drieliuk van Jan de Putter, ‘Framing Firapeel’ (2022b). Overigens lag in de eerste helft van de veertiende eeuw mogelijk een luipaard aan de ketting bij de ingang van het Gentse Gravensteen. Dit blijkt uit de vermelding van een jaargeld in de periode 1330-1337 voor *den cnappe die den liebaert achterwaerd* [verzorgt] *up sGraven steen*. Of was dit toch een leeuw? Het *Middelnederlandsch woordenboek IV*, 520 geeft als eerste betekenis van

liebaert luipaard, en als tweede leeuw (met veel meer bewijsplaatsen). Maerlant onderscheidt *liebaert* (als benaming voor de leeuw, naast *lewe*) en *lupaert* voor leopardus, luipaard (*Der naturen bloeme*, ed. Verwijs (1878), II, 2211ev en 2276ev). Over de verwarring zie ook Gysseling 1987b, 123ev en tot op heden toe <https://faro.be/erfgoeddag/nieuws/heraldische-twisten-is-het-nu-een-vlaamse-panter-of-een-leeuw>.

De Firapeeloplossing

Slot ironisch-sarcastisch: Bouwman 1991, 360ev; Van Daele 1994, 526ev en 1996b; Van Oostrom 2006, 474ev; Janssens 2008. In verwante richting denkt Broens 2020, 187 en 2022; volgens hem grijpt in Firapeel de antichrist de macht. Stefaan Sercu 2013 verkoos in zijn *R*-versie Firapeel met een opzichtige schijnoplossing te laten komen.

Slot juridisch bevredigend: De Putter 1995, 2000, 2006a en op www.neerlandistiek.nl/25/11/2020. Over *framing Firapeel* handelde zijn drieliuk op www.neerlandistiek.nl/maart/2022. Contrasterend citaat Dezaire 1941, 254; voor een andere historiserende kijk zie Malfliet 2010, 176. Als historicus maakt De Putter geregeld met recht bezwaar tegen soms al te ‘literaire’ interpretaties. Maar omgekeerd geldt ook: *R* is en was in de eerste plaats een literair werk, geen juridische casus. (Vgl. verwante kritiek van Heeroma 1971 op eerdere rechtshistorische benaderingen van de tekst.)

Van congeniale literaire omgang met Firapeel getuigde Komrij 1973, die het luipaard al een (voorbereidende) plaats gunde in zijn verbeelding van de hofdag, als astroloog van de koning. Interpretatie Arendt: Arendt 1965, 285ev.

De meerduidigheid van Firapeel blijkt ook als prominente buitenlandse mediëvisiten naar *R* kijken. ‘Eine positive Gestaltung ist Firapeel keinesfalls’, stelt Fritz Peter Knapp, volgens wie het ogenschijnlijk vreedzame einde van de tekst ‘nur ein Feigenblatt für die endgültige Katastrophe’ is (2012, 248 en

252). Daartegenover was Hans Robert Jauss van mening (1959, 301): ‘so wird hier das Gefüge der gesellschaftlichen Ordnung zwar nicht angetastet’. Herbert Kolb 1983, 340ev zegt weliswaar dat nergens elders in de R-literatuur de heersende orde ‘so genial erschüttert [wird] wie im flämischen Epos Van den vos Reinaerde’, maar ook: ‘Der Fuchs triumphiert nicht am Ende’ – dit laatste bij de gratie van het noodverband van Firapeel. Firapeels oplossing biedt voor elk wat wils, zo blijkt. Ook dit lijkt op moderne politiek: voor meerdere uitleg vatbaar is een voordeel.

Overigens lijkt Buitenrust Hettema (ed.) 1909, XIIIev voor de interpretatie van het slot als schijnoplossing van een zichzelf vleierende macht al ruim een eeuw geleden in verwante richting te hebben gedacht als schrijver dezes. Ook Malfliet 2020b, 79 komt in de buurt: de macht is ontmaskerd, enkel het decorum wordt hersteld.

III HORIZON

Het motto van Nietzsche is het slot van diens *Morgenrood. Gedanken über die morele Vorkordelen*. (Vertaling Pé Hawinkels & Michel van Nieuwstadt, hier licht bijgepunct.) Voor de originele tekst zie Nietzsche, *Digitale kritische Gesamtausgabe Werke und Briefe M-575*: Alle diese kühnen Vögel, die in's Weite, Weiteste hinausfliegen – gewiss! irgendwo werden sie nicht mehr weiter können und sich auf einen Mast oder eine kärgliche Klippe niederhocken – und noch dazu so dankbar für diese erbärmliche Unterkunft! Aber wer dürfte daraus schliessen, dass es vor ihnen *keine* ungeheure freie Bahn mehr gebe, dass sie so weit geflogen sind, als man fliegen *könne*! Alle unsere grossen Lehrmeister und Vorläufer sind endlich stehen geblieben, und es ist nicht die edelste und anmuthigste Gebärde, mit der die Müdigkeit stehen bleibt: auch mir und

dir wird es so ergehen! Was geht das aber mich und dich an! *Andere Vögel werden weiter fliegen!*

DE DICHTER

Het acrostichon werd publiek gemaakt door Muller 1927, 52ev; zie voor aanvullend commentaar L. Willems 1935. Voor Mullers visie op het z.i. overgewerkte slot zie Bouwman 1991, 369ev en Muller (ed.) 1939, 21 en 25, alsmede Muller 1942, 181ev en 1917, 357ev. Bouwman houdt het acrostichon wel degelijk voor oorspronkelijk, en de meeste specialisten en editoren zijn van dezelfde mening. (Het is ook bijna te mooi om onwaar te zijn...) Sceptis formuleerde niettemin W.A.F. Janssen 1954, 29, die het acrostichon ‘twijfelachtig’ noemt, onder verwijzing naar Janssen 1952, 78. Over het gebruik bij middeleeuwse dichters om hun naam in een acrostichon te verpakken zie reeds Muller 1927, 286ev en meer recent Bumke 1979, 15ev; Van Driel 2007, 149 en Willaert 2021, 423ev. Opmerkelijk is dat ook de sequel van *Reynaerts historie* aan het slot een (omgekeerd te lezen) auteursacrostichon oplevert, met als verluierde naam *Claes van Acen*. (Zie reeds Martin (ed.) 1874, VII.) Is het toeval, doorzag deze voortzetter van R het *bi willeme*, of was die signatuur zelfs bekend in literaire kringen?

Helena Antoinette (de Vreese-)Kroon: in 1983 schonk zij haar poëtische nalatenschap aan de Leidse UB. Een overlidensdatum was tot nu toe niet van haar bekend; deze blijkt echter uit een rouwadvertentie in het *Leidsch Dagblad*, namens de familie ondertekend door zoon Willem. Haar poëzie moet het tot nu toe doen met weinig vleierende vermelding door Marita Mathijssen in *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2008. De website van het Kunstmuseum te Den Haag vermeldt uit het modedepot een ‘pointillistische trui’ uit de oorlogsjaren, geschonken door ‘de Leidense Neerlandica Antonia Helena de Vreese-

Kroon. ('Trui van beige/lichtbruine wol met diagonaal ingebreide fantasiestreven, doorgestopt met wol in diverse kleuren, Nederland, 1940-1945. [...] De trui is uit noodzaak keer op keer gerepareerd. Met duizenden steken werden de gaten gedicht.') Laatste curiosum: in Mullers gebonden overdrukken (zie p. 134) draagt de overdruk van Muller 1927 in diens handschrift als opdracht de proloogverzen uit *R* gericht tot Willems hoge hoofse dame. Was deze overdruk oorspronkelijk bedoeld voor Helena Kroon, maar heeft Muller die om een of andere reden niet toegestuurd, bijvoorbeeld omdat hij haar nieuwe adres niet kende?

Kandidaten

Over de Aardenburgse Willem Utenhove als kandidaat-auteur zie het uitstekende artikel van Arco Willeboordse 2005; speciaal over *Bilderdijk* ter zake zie Van den Berg 1997, 77ev. Het artikel van Jan Frans Willems 1833 wordt besproken door Van Daele 1994, 7 en De Smedt 1984, 159ev (die naast Willems' opvatting ook andere vroege 'identificaties' van Willem behandelt.) De Smedt 1992 handelt speciaal over Jan Frans Willems en de *R*-studie. In een brief uit 1838, gepubliceerd in *T* 19 (2006), 240 refereert Willems nogmaals aan de Utenhove-hypothese, nu met *Bilderdijk* erbij. Over de opvatting van C.P. Serrure 1858 en C.A. Serrure 1872 zie Van Daele 1994, 17ev; aldaar 80ev ook uitgebreid over De Wilde.

Over Elizabeth Cramer-Peeters zie Van Daele 1994, 132, 166ev en Willeboordse 2005, 29. Lulofs 1997, 105 bespreekt haar entree bij Hellinga. Speciaal over haar botsing met Maartje Draak handelt Van Oostrom 2020b; de brief van toenmalig *NRC*-hoofdredacteur Stempels (inclusief uithaal naar Draak) werd gepubliceerd in *T* 19 (2006), 294ev. (Bijzondere dank aan Frida de Jong voor de toegang tot Draaks archief.) Op haar krantenartikel liet Cramer-Peeters een wetenschappelijke pendant volgen – *T* 2005, 29 vergist zich in de volgorde van beide –, in 1967 gepubli-

ceerd in *Jaarboek Vier ambachten* op basis van een door haar gegeven gastcollege bij Hellinga. Daarbij plaatste de redactie een omineuze noot: 'Ofschoon de voorgaande visie op de Reinaert en over de schrijver van het gedicht geheel afwijkt van de algemeen gangbare meningen [...] menen wij aan onze leden de gedachtengang van Mevrouw E. Cramer-Peeters niet te mogen onthouden.' Ook in de eigen regio kreeg Cramer-Peeters weerwerk, en uit Vlaanderen nog meer: zie resp. *T* 2 (1989), 45 en Van Daele 1994, 132. Voor Cramer-Peeters' latere toeschrijving van *R* aan Hendrik van Veldeke zie de berichtgeving over haar lezing tijdens een academische zitting in Sint-Niklaas in de *Provinciale Zeeuwse Courant* van 4/9/1971, p. 6. (Al lijkt Cramer-Peeters 1970 anders te bedoelen.) Cramer-Peeters had ook geheel eigen opvattingen over de 'Zeeuwse' godin Nehalennia, die zij publiceerde in *ABAG* 3 (1972), 1ev; ook hier voorzien van een zich distantiërend 'Nachschrift des Herausgebers'.

Willem van Boudelo?

Voor de historische abdij van Boudelo zie www.boudelo.be; Pas 1998; Van Daele 2005a, 182ev en Malfliet 2010, 243ev. Voor de drie Willems in Boudelo zie Teirlinck 1910-1912, 30ev, n. 2. Over Maurice Nonneman (en Baur) zie Van Daele 1994, 129ev en Heyse 1989. Over Herman Heyse: Van Daele 1994, 134ev en het aan Heyse gewijde nr. 2 van *T* 1992, alwaar speciaal over Boudelo 47ev en 56ev. T.a.v. L. Peeters zie diens tweeluik Peeters 1973-1974, nader besproken door Van Daele 1994, 138ev en 2005a, 181ev. Ter aanvulling zie nog Peeters 1989. Over zijn 'bedevaart' met Nonneman berichtte Peeters zelf in *T* 1989, 66ev en *De Gazet van Antwerpen* op 4/4/1975 (met dank aan Sofie Moors).

De voornaamste publicaties van Van Daele betreffende Boudelo zijn Van Daele 2005a, verkort gepubliceerd in 2005b, met een aanzet in Van Daele 1994, 129ev. Malfliet

2010 kreeg een aanvulling in Malfliet 2020b. Zie over de activiteiten van lekenbroeder Willem Corthals als landambtenaar van Margaretha nog Gottschalk 1984, 122ev. Sceptici: Wackers 2012, 349; De Putter 2015, 46 en Burgers 2011. Kort na verschijnen publiceerde Yvan de Maesschalck in *De Leeswolf* 7 (2010), 535ev ook een afwijzende kritiek. Over taken en leefwijze van lekenbroeders zie Van Oostrom 2017, 126ev en Malfliet 2010, 247ev.

Prof. Jozef Janssens blijft bij dit alles een uitgesproken zwak voor deze identificatie tonen. In Janssens 2008, 88 nam hij het al op (contra Van Oostrom 2006) voor Van Daeles kandidatuur van Willem van Boudelo, en kende hij 'grote verwachtingen' toe aan dit spoor; in zijn uitvoerige recensie van Malfliet (Janssens 2010) ging hij een eindweegs mee; in Janssens 2014, 12 (verschenen na Burgers 2011) noemde hij het gegeven van Absdale nog steeds 'een stevig argument' en redeneerde hij zelfs door op Corthals/Boudelo. Janssens 2016, 65ev pleit ronduit voor de Boudelo-hypothese. In zijn audio-bijdrage voor Canvas aan de herziene canon van de KANTL (klara.be/lees/de-canon-05-vanden-vos-reynaerde-met-mike-kestemont) betoont ook Mike Kestemont zich nog steeds gecharmeerd van de toeschrijving van *R* aan Willem Corthals. (En dat terwijl de eerste versie van die Canon zelf stelde dat deze toeschrijving 'als onbewezen en zelfs vrij twijfelachtig [moet] worden beschouwd'.)

Over voornamen en hun frequentie in het Middelnederlands voor 1300 zie De Bonth 2021; verder dank ik Ingrid Biesheuvel voor het doorlichten van het *VMNW* op Willems. Voor de hier genoemde andere mogelijke Willems zie De Pauw 1901, 23; Malfliet 2010, 234 n. 43 en Muller 1935, 125ev, uitlopend in een doorleefd '*Ignoramus (et ignorabimus?)*'.

Profiel

Van Willems voortreffelijke beheersing van het Frans getuigt Bouwman 1991 continu. Latijnse invloeden: over *R* en de fabeltraditie

zie Heeroma 1972; t.a.v. Nivardus' *ys* kwam Hellinga (ed.) 1952, 17 met een gewaagde conjectuur: in de proloog zou Willem spreken van een avontuur dat *Nivart* (i.p.v. Arnout) onvoltooid zou hebben gelaten. Daarentegen maakt Nieuwenhuis (ter perse) aannemelijk dat *ys* geen aanwijsbare bron voor *R* is geweest. De invloed van de *ys* op *RDR* lijkt intussen wel verzekerd: zie Mann 1988.

Bijbelse referenties in *R*: Enklaar 1956, 95ev en 55ev; voor mogelijke referenties naar Jesaja zie Arendt 1965, 115ev; Waterschoot 1985 n. 52 en Van Daele 1994, 464. Waterschoot wijst verder op Spreuken 28:15, 'Een brullende leeuw en een hongerige beer zijn een goddeloos heerser over een arm volk', wat erop zou kunnen duiden dat in Bijbels perspectief de coup van Bruun tegen Nobel lood om oud ijzer zou hebben opgeleverd. Zie verder Van Bentum 1997, 17. Uriasbrief: Muller 1942, 175 en Zemel 2015, 57. Judith en Holofernes: Malfliet in *T* 33, 77.

Over de juridische dimensie van *RDR* en *Le Jugement* zie o.a. Subrenat 1991 en Schenck 2005. Juridica in *R*: zie naast Hermesdorf 1955 (en 1950, 61ev over *wroughen*) van rechtshistorische zijde Jacoby 1970; Van Dievoet 1955 en 1975; Van den Brink & Van Herwaarden 1977; De Putter 1995 en Blockmans 2010, 156ev. Reeds Buitenrust Hettema (ed.) 1909, LXXXVII noemde Willem een 'kranig rechtskenner'. Over Hermesdorf zie het aan hem gewijde en als brochure uitgegeven In memoriam door O. Moorman van Kappen 1978 en Brabers 1994, 68ev en 148ev.

De standaardwerken over het middeleeuwse straf(proces)recht in Vlaanderen zijn Van Caenegem 1954 en 1956; zie daarbij de bredere blik van Van Caenegem 2003. Over gerechtsschrijvers in de middeleeuwse Lage Landen zie Prevenier e.a. 1996. (Ook heb ik kennis kunnen nemen van de niet officieel gepubliceerde, maar wel via het internet toegankelijke 'Masterproef' van de Gentse jurist Leen Lippevelde uit het academiejaar 2011-2012. Deel III daarvan concludeert dat *R* in hoge mate recht doet aan het

destijds vigerende straf(proces)recht.) Overigens relateert Heeroma 1971 terecht een al te juridische lezing van *R*, en beklemtoont hij het literaire. Toch genoot de *R* ook receptie in rechtsgeleerde kringen: zie Berteloot 1992, 34ev en de hiervoor belichte Antwerpse notaris Van Dorst.

Voor contemporaine kritische reacties op Defresne 1920 zie de hier geciteerde Muller in *VMVA* 1926, 345; Baur in *LB* 15 (1923), 21 en de bespreking door J. Walch in *Groot Nederland* 19 (1921), 107ev en nadien Gielen 1932, 176ev. Voor Te Winkel als feitenfreak zie Van Oostrom 2003, 8. Over persoon en werk van Defresne zie Ben Albach in *Biografisch woordenboek* van Nederland; Pos 1971 (alwaar 19ev over het *R*-boek) en Erenstein e.a. (ed.) 1996, 625; aldaar ook over de enorme betekenis van Van Dalsum en diens samenwerking met Defresne: 616ev en 638ev. Kennelijk stond Defresne in literaire kringen als poseur bekend; zie althans de brief van D.A.M. Binnendijk aan Menno ter Braak d.d. 13/7/1927 (zie www.literatuurmuseum.nl), waarin hij schrijft over een dagje Amsterdam: ‘Verder vele bekenden gesproken [...] Ook Defresne glimlachend en bemoedigend toegesnikt. Ik wist niet, dat iemand van 25 jaar [NB: Defresne was inmiddels 34; doelt Binnendijk op zijn leeftijd t.t.v. *De psychologie?*...] wonderkind kon zijn; ik dacht dat men dat meer op zijn 15e was. Wat deed hij zelf op onzen leeftijd... de psychologie van den Reinaert. Ongetwijfeld heeft Henrik [Marsman? F.v.O.] dit complexje veroorzaakt. Vandaar de sexualia.’ Zeer mooi is de recente aandacht vanuit Harvard voor Defresne in het prachtige werk van Jan Ziolkowski 2018, dl. 6, 53ev.

Dichter bij Heeroma

Heeroma 1968-1969 wees de richting voor zijn *R*-interpretatie, doorgetrokken in Heeroma 1970. (Met lezenswaardige recensie door C.C. de Bruin in *TNTL* 88 (1972), 57ev.) Boeiend is de zeer persoonlijke ‘Brief aan Wine Klazes’ (Heeroma’s dochter) waarmee *De an-*

dere Reinaert besluit; in *T* 2006, 296ev herdrukt. Over Heeroma en de Gruuthuse-affaire zie Van Oostrom 1992, 237ev. Overigens klemmt de kwestie van mogelijke autobiografische inslag ook rond de negende-eeuwse *Ecbasis captivi*: zie Van Tussenbroek (vert.) 1999, 17.

Malcontent en Multatuli

Het citaat van Philip Roth is ontleend aan diens interview met *The Paris Review*, hier geciteerd via *The New York Review of Books* 8/3/2018, 38. (Verwante moderne citaten laten zich vermeerderen: ‘It’s distress that generates art’ (Paul Auster, *The Guardian* 2/10/2021); ‘I write vengeful fiction. My fictions are run through with less lofty vendettas’ (Jocelyn Nicole Johnson via www.lithub.com 5/10/2021); ‘Goodness is no good for a fiction writer’ (Brock Clarke via www.lithub.com 17/3/2021). Citaat Mantel: *Mantel Pieces* (London, 2020), 76; opvatting Damrosch zoals verwoord in *The Chronicle of Higher Education* 20/3/2018.

Voor leven en werk van Multatuli zie – onder veel meer – uiteraard de fraaie biografie van Dik van der Meulen 2002, en de karakteristiek van Bel 2020. Dicht boven de oorspronkelijke teksten koerst de toegankelijke Van de Ven 2020. Voor het veronderstelde schrijftempo van Willem zie Gysseling 1975, 176; over het daadwerkelijke middel-eeuwse dichttempo Van Oostrom 1992, 65ev. Ook Heeroma 1970-1971 speelt aan het slot met de parallel tussen Willem en Multatuli, waarbij hij overeenkomst ziet tussen hoe de schrijver zelf aan het einde van *Max Havelaar* de pen opneemt en het acrostichon *Bi Willeme*.

Contexten

Nijhoffs beeld van het gedicht als vliegend tapijt is niet in diens gepubliceerde werk te vinden, maar werd hem toegeschreven door Jan Greshoff. (Met dank aan Gillis Dorleijn.) De laatste serieuze voorstander van een twaalfde-eeuwse *R* is zover ik zie

Gysseling 1975 geweest; inmiddels houdt men het meestal op medio dertiende eeuw. Voor meningen over de lokalisering van het origineel vormt Van Daele 1994 een uitnemende gids; J. Peeters 2002, 95 legt nadruk op Willems vertrouwdheid in het Gentse. *Willem op de markt*: zie Hellinga 1958, 5 en eerder al 1952, 17 en ook nog Hellinga 1982, zijn laatste artikel. Bij Malfliet 2020b, 77^{ev} herleeft het beeld van Willem als rebelse vagant.

R en burgerij: zie vele verwijzingen en citaten bij Van Oostrom 1983, 28. (Met reeds kritiek bij Daniëls 1911, 132^{ev} en Walch 1924.) Ook Van Herwaarden 1979 denkt in deze richting, evenals Wackers 2000a, 67^{ev}. Pleij 1995 ziet sterk verband tussen Rs individualisme (incl. afzetten tegen gevestigde aristocratische orde) en het eeuwenlange succes van de tekst in een burgerlijke samenleving. Motet *Cil de Gant*: Lievois & Wolinski 2002. Erfachtige lieden als Middelnederlands literatuurpubliek: zie Prevenier 1994, op *R* betrokken door Blockmans 2010, 153^{ev} (vgl. *T* 24 (2011), 319^{ev}). Bredere achtergronden: Fr. Blockmans 1938, m.n. 320^{ev}. Vlaamse graven met koninklijke pretenties: Heirbaut 2001. Eerbegrip in *R*: n.a.v. Fuchs 2023. Voor literatuur over de middeleeuwse list als heraut van nieuwe tijd zie reeds Jauss 1959, 51^{ev} en latere discussie bij Schnell 1978, 75^{ev}; Ragotzky 1977 en 1981, 63^{ev}; Semmler 1991. Over het publieksmilieu van Gottfried von Strassburg zie Bumke 1979, 284 (die overigens zeer sceptisch is t.a.v. Gottfrieds vaak vermeende patricische connecties).

Over *RDR* en burgerij zie (relativerend) Lodge 1973; Flinn 1975a; Peeters 1989, 132 en Scheidegger 1989, 293^{ev} en 361^{ev}. Citaat Blackham 1985, 42. Voor de primair aristocratische bestemming van op zijn minst de oudere branches van *RDR* zie Knapp 2012, 208, al pleit hij op 257 voor een open perspectief. Ook voor een inclusieve publieksofvatting zijn geporteerd Tudor 2011, 25 en Simpson 2011, 34 n. 13. Wel moeten we oppassen het probleem hiermee niet op dood spoor te plaatsen. Want hoe inclusief de

middeleeuwse *R* al kan zijn geweest, de tekst moet toch in een bepaalde context ter wereld zijn gekomen, en niet zonder bijbehorende publieksgerichte auteursintentie. (Vgl. over het laatste Grüttemeier 2022 en speciaal m.b.t. de Middelnederlandse literatuur diverse artikelen in Van Oostrom 1992.) Op Vlaamse lage adel als belangen- en publieksgroep legt Sunderland 2017 veel nadruk; zie eerder Janssens 1999. Ook de mogelijk primaire connectie tussen *F* en huis Dyck (zie Degering (ed.) 1910, XIII^{ev}) geeft voor *R* te denken.

Dampierres en Avesnes

Aan verband werd reeds gedacht door Jan Frans Willems: zie Peeters 1973-1974, 162; de associatie Botsaert-Bouchard kwam van Muller 1935, 112^{ev} en 1942, 176. De eerste die deze controversale als grondvlak nam voor interpretatie van de *R* was Peeters 1973-1974. Zijn visie werd omarmd door Malfliet 2010 en later. Ook historicus en reynaerdist Jan de Putter denkt sterk in deze richting (pers. meded.) Een overzicht van argumenten (en kritische weging) vindt men bij Van Daele 1994, 138^{ev}; zie ook, en sceptisch over vermeende historische toespelingen in *R*, Bouwman 1991, 254^{ev}.

Het standaardwerk over de strijd tussen Avesnes en Dampierre is nog altijd Duvivier 1894. Een brede en toegankelijke biografie van gravin Margaretha en haar moeder Johanna van Vlaanderen schreef Coppens 2019. *Histoire de Renart*: Flinn 1963, 244^{ev} en Van Daele 2005a, 196. Psalter Gwijde van Dampierre: zie hiervoor p. 154^{ev}. Brugse Dampierrehandschrift met *R*-marginalia: Janssens 1992, 339^{ev}; zie ook Meuwese 2008. Over de Dampierres en hun boeken zie Demets 2021 en David Murray (in voorbereiding). *Le Couronnement de Renart*: zie Van Daele 2005a, 196^{ev} en Suomela-Härmä 1986. Margaretha en Johanna van Vlaanderen als culturele opdrachtgevers: Walters 1994; Stones 2009.

R geen politieke sleutelroman: vgl. Van

Daele 2000b, 106 en Bouwman 1991, 254ev; R-Raas van Gavere: Gysseling 1975, 174; Zeger III: De Wilde 1989, 23ev, alwaar 30ev over Isengrijn en 35ev over Cuwaerts historische voorbeeld; Pancer: Verniers 2015a, 66ev. Reyniers 2013 handelt over de parallel tussen R en Reginar. Wenseleers 1993 (een synthese van een artikelenreeks in *Knack* 1978-1985) leest R als Europese politieke allegorie, maar overtuigde daarin niet; vgl. Van Daele 1994, 152ev.

Willem en Jacob

Willem en Maerlant: voor de proloog op viervoeters en Maerlants toegevoegde verwijzing naar Cuwaert zie resp. *De natura rerum* (ed. H. Boese 1973 4, 1, 84ev en 104) en *Der naturen bloeme* (ed. E. Verwijs 1878, boek II, vers 123-126). Op mogelijk verband tussen R en *Alexanders geesten* wezen reeds Franck (ed.) 1882, xviiev en Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, LXXIvEv. De eerste hield het op invloed van Willem naar Jacob, de tweede zag het andersom. Deze laatste visie heeft sindsdien de overhand gekregen: zie o.a. Tinbergen 1952 en Enklaar 1956, 6ev. Over het acrostichon in *Alexanders geesten* handelt Van Oostrom 1995; nader over Maerlant, Voorne en Aleide in Van Oostrom 1996. Coppens 2019, 326ev betreft ook Margaretha van Vlaanderen in deze beschouwing. Een eerder psychologisch dubbelportret van de grote twee, met nadruk op hun verwantschap, gaf Gielen 1932, 175.

Over het saillante acrostichon zie Muller 1927, 57; het werd onafhankelijk opnieuw ontdekt door Dini Hogenelst rond Van Oostrom 1996, 449; zie ook Janssens 1996, 7. (Het ietwat gewrongen aandoende openingswoord *Al* van vers 32 zou hier nog koren op de molen kunnen zijn.) Het citaat van Jan van den Berghe is ontleend aan Berteloot 1992, 34. Op rivaliteit tussen de grote twee heeft schrijver dezes ook al gezinspeeld in Van Oostrom 1996 (447ev) en 2006 (502ev). Tijdens het werken aan dit boek is het idee alleen maar sterker geworden. Maar het blijft speculatief.

En indien het ‘Vitry-argument’ op p. 196ev zou deugen, valt de constructie in duigen, vanwege nog vroegere datering van R.

Ook Peeters 1972-1973 bespeurt in (de proloog van) R onderhuidse dichterlijke polemieken met Maerlant. Bij Willem geen *nutschap ende waer*, of feitenfetisjisme over hoe Babyloniers zouden heten. Maerlant zou hebben gerepliceerd met geschamper over *Madocs droom* en *Reynaerts boerden*. Extra pikant is hier wel dat Willem zou verwijzen naar *Der naturen bloeme*, vlak voor de *Rijmbijbel* geschreven, waarmee deze dichtwerken wel heel dicht op elkaar komen (en na Maerlants *Heimelijkheid*).

Het voorbeeld van Eustache Deschamps is ontleend aan Van Daele 2000b, 106. Waselins: De Pauw 1879. Principieel over de vervlochtenheid van publiekskringen voor dertiende-eeuwse wereldse literatuur handelt Janssens 1999; voor de late Middeleeuwen zie Blockmans 2015.

De frase ‘niet wie R schreef, maar dat iemand hem schreef’ is geïnspireerd op een gezegde van William Faulkner over het werk van Shakespeare, geciteerd in *The New Yorker* 30/11/2020, 88. Het citaat van de achttienjarige Ter Braak over Multatuli dank ik aan een lezing van Jacqueline Bel bij de Ter Braakmiddag op de Leidse UB, 24/11/2022. Gevleugeld woord over Homerus: zie de behandeling op www.quoteinvestigator.com; dezelfde uitspraak is overigens ook gangbaar over Shakespeare. Over de tegenwoordige (m.i. doorgeslagen) personalisering van de auteur zie Bax 2019.

DE ROMAN

Een uitvoerig beredeneerde catalogus van dieren in R biedt Muller (ed.) 1944, 91ev; over het woordgebruik voor mens en dier zie Lulofs 1981a, 250ev. Over de dieren in het Frans zie Pastoureau 2011, 159ev; over het paard in *RDR* zie Ribémont 1994; over het schrappen van paarden in R Bouwman 1991, 134ev. Putepel: zie vers 1866.

Over de verhouding mens-dier in het Oudfranse tekstcomplex zie De Combarieu du Grès 1988; Suomela-Härmä 1981, 165ev; Jauss 1959, 203ev; Jodogne 1975 en Strubel (ed.) 1998, xxviev en xxxviev. Vijandschap vos en wolf in de natuur: Van der Meulen 2016, 17, 21, 32 en 77ev. Dieren met handen en voeten in *Reynaerts historie*: Wackers 2010, 31. Voor de antropomorfie in *RDR* zie Jodogne 1975; in *RF* zie Buschinger 1994 en Darilek 2020, 89ev.

Talking Animals: Ziolkowski 1993. Overigens geldt het uitgebreide taalvermogen van de mens voor onderzoekers zoals Jan van Hooff en Daniel Dennett steeds meer als het voornaamste verschil tussen voor het overige steeds minder onderscheiden mens en dier. Dierenverhalen zijn altijd antropomorf: dit is een centrale stelling van Salter 2001. Tussenwereld: de term is ontleend aan Spitzer 1959, 74ev. Verwant is de geest van de stelling bij het proefschrift van André Bouwman 1991: 'De onderscheiding van een vermenschlijkte en een natuurlijke dierenwereld in de *Reinaert* leidt tot onnodige complexificering van het begrip antropomorfisme.'

Modern grensverkeer

Actuele oecumene tussen mensen- en dierenwereld: zie o.a. mooie artikelen van Martha Nussbaum, Elizabeth Kolbert en Michelle Nijhuis in *The New York Review of Books* van resp. 10/3/2022, 23/6/2016 en 20/8/2020, alsmede van Amia Srinivasan in *London Review of Books* 7/10/2021. In *the Eye of the Wild* van antropologe Nastassja Martin draait om de intieme omgang van een vrouw met een bruine beer op een Siberische steppe; in de film *Lamb* van de IJslandse regisseur Valdimar Jóhannsson voedt een boerenechtspaar een lammetje op alsof het hun kind is. Volgens *NYRB* (20/10/2022) vertellen beide een verhaal 'about crossing the boundaries between species'. Het sluit aan op het 'transhumanisme', waarover onder veel meer het interview met Meghan O'Giebly ('exhausted by anthropocentrism') op www.lareviewofbooks.com

13/12/2021. Van Eva Meijer zie haar dissertatie *Political Animal Voices* (2017) en haar boeken *De soldaat was een dolfijn* (2017), *Political Animals* (2017), *Animal Languages* (2020) en *When Animals Speak. Toward an Interspecies Democracy* (2019). Vanuit de mediëvistiek is geestverwant Kay 2017.

Dieren een derde van de hoofdfiguren in kinderboeken: zie Jane Rawson, 'Do We Care Enough About Animals to Save Them From Extinction?' (augustus 2019) via www.lithub.com. De observatie omtrent 'redeloze' wreedheid van de vos dank ik aan Patrick Everaers.

Literaire vossen: over *Lady Into Fox* e.a. zie De Potter (ed.) 2022, 92ev en 116ev. Een beroemde casus uit de experimentele biologie betreft het domesticeren van een groep zilvervossen in Rusland; voor deze dieren bleek dit echter geen vooruitgang. Vgl. Tim Flannery in *The New York Review of Books* 5/4/2018; M. Konner, 'How Humans Tamed Themselves', *The Atlantic* maart 2019 en uitvoeriger Wrangham 2019. Tijdens COVID-19 kreeg de toenadering van mens en vos extra gestalte. Toronto was wekenlang in de ban van een vossenfamilie die de boulevard had opgezocht (*The New York Times* 18/5/2020), en volgens Goldschmidt 2022, 84 zijn er al vossen geweest die de bus namen.

Toenadering mens/dier in literatuur: de poëzie heeft hierin een veel langere traditie; zie Brüggemann 2021.

Structuur en stijl

Het citaat van Nabokov wordt te pas gebracht door John Updike in diens inleiding bij Nabokovs *Lectures on Literature* (1980), xxiii. Citaat Knapp 2012, 258. Over de verhaalstructuur van Willems *R* als hoogtepunt in de middeleeuwse *R*-traditie zie Goossens 1998, 181ev. Voor andere zwaluwstaartverbindingen zie Bouwman 1991, 238. Ook de 'prospectieve' omgang met Julocke (zie p. 171) getuigt van Willems compositorische overzicht. Klassieke roman: de omschrijving

zweemt naar W.F. Hermans' veelgeciteerde uitspraak over het genre ('Geen mus van het dak...'). Overigens was ook Hermans hierin niet onfeilbaar: in *De donkere kamer van Damocles* zitten oneffenheden, volgens Tonus Oosterhoff 2005 in de hand gewerkt door Hermans' koortsachtige schrijftempo. (Met dank aan Gillis Dorleijn.) Een belangrijk punt is dat Willems *R* tendeeert naar een finalistische romanstructuur (vgl. Zemel 2015, 60), al zet het problematische slot met Firapeel de deur op een kier naar een vervolg, dat er met *Reinaerts historie* daadwerkelijk zou komen.

Stijl: zie Van Driel 2009 en 2012, 32ev, waar blijkt dat Willem door filologen van oudsher is geprezen om zijn stijl. Voor Willems woordenschat zie Kestemont 2021, en het veel oudere inventariserende onderzoek van Knothe 1907. De frase 'niet de woorden, maar de stem' komt van Renate Rubinstein: *Tirade* 1965, 295. Vertellersverzen en hun soberheid: Van Driel 2007, 50ev en 2012, 40ev. Plastiek: Van Driel 2007, 116ev en 2012, 37ev.

Directe rede in *RDR* zie Strubel (ed.) 1998, xxxivev; in *R* zie Biesheuvel 2006, 447; Janssens 2014, 14; subtiele analyse bij Heeroma 1970, 28ev en 85; Van Driel 2007, 98ev en 2012, 44ev. Zie ook Schlusemann 2011. Overigens is de dialoogvorm al vroeg en rijp present in middeleeuwse bronnen: zie Crystal 2020.

Rijmtechniek: Lulofs 1975, 143ev; Van Driel 2007, 30ev; Van Oostendorp, 'Rijm in de Reynaert', op www.neerlandistiek.nl 4/5/2020; aldaar ook de link naar Van Oostendorps rijmwoordenboek. Veel unieke rijmen: Lulofs 1981a, 249. Stoplappen: zelfs de twee gevallen die Muller 1917, 190 als zodanig aanmerkt, zijn in het genre hoogstens zwakke voorbeelden. Enjambementen: Muller 1942, 169. Drie- en vierrijmen: Muller 1917, 221, 263 en 334 en 1942, 104; Lulofs 1975, 155ev. 'Rijmkeurigheid': Muller 1917, 138ev. In vers 3003-3007 lijkt het voor Willem even spitsroeden lopen te zijn geweest, maar dit als uitzondering.

Sommigen bespeuren in *R* ook opzettelijk klankspel: zie reeds Buitenrust Hettema (ed.)

1909, xxxiiev en recenter Van Driel 2004, 100ev; 2007, 76 en 2012, 34ev.

Ritme en metriek: de meest recente studie op dit terrein is Haverals 2019, alwaar ook uitvoerig over eerdere literatuur ter zake. Speciaal over *R* aldaar 9ev, 56ev, 140ev en vooral 165ev. Kritisch hierover betoonde zich De Schutter 2020, die geporteerd blijft voor een jambische *R*. Over metrum van *R* zie ook Broens 2020, 160ev. (In 2010 publiceerde Broens een herberijming van *R* die zuiver jambisch was, maar kritisch werd onthaald; zijn versie van 2020 is meer liberaal qua versbouw en m.i. zeker zo geslaagd. Maar smaken verschillen hier; vgl. Lisanne Vroomen 2021.) Overigens blijft bij dit alles van belang dat we de tekst slechts kennen in een secundaire overlevering, en dat dus sommige effecten kunnen zijn aangebracht of weggewerkt door latere tekstbezorgers. Volgens Göttert 1974, 108 werd *RF* secundair bewerkt richting rijmzuiverheid; ook sommige plaatsen in het eerste deel van *Reinaerts historie* lijken op streven naar rijmzuivering te wijzen. Volgens Haverals 2019, 165ev is het Dyckse handschrift (F) van *R* sterker jambisch dan het Comburgse (A). Dit is een saillante observatie in het licht van de tekstkritische herwaardering in dit boek van F tegenover A. Citaat Van Driel 2012, 48.

Pijnlijk grappig

Aan het signaleren en interpreteren van humor in middeleeuwse teksten kleven uiteraard vele methodische haken en ogen, waarop ik hier niet inga; net zomin als op denkbare diepere psychologische functie van de humor in *R* (weglachen van angsten? ondergraven van de macht?). Zie ter introductie Knapp 1982 en Wackers 1990. Over de humor in *RDR* zie Buschinger e.a. (ed.) 1983; Boutet 1993; Varty 1990; Schmolke-Hasselmann 1988 en Scheidegger 1989. Over de komische kracht van de herhaling Leclercq 2007, over het lachen van de dieren zelf Subrenat 1990.

Speciaal over de relatie van *RDR* met epos

en ridderroman: Jauss 1959, 219ev; Scheiddegger 1989 (waarover *T* 1994, 39ev); Boutet 2008 en Takana 2001. Over de ridderlijke ideologie in *RDR* zie Payen 1978. Specifiek over de scène tussen Brun en de *vilains*, en in *R*, handelt Knapp 1982, 40ev; zie ook Varty 1990, 179ev. Citaat Strubel (ed.) 1998, XLIV.

Een diepgravende studie over humor in *R* ontbreekt helaas nog steeds. Aanzetten vindt men bij Gielen 1932 en Tudor 2011. *R* als stilistische ‘navolging en parodie van heldenepos en ridderroman’ werd reeds besproken door Muller 1933 en nadien als intertekstualiteit behandeld door o.a. Bouwman 1998 en Berteloot 2006. Voor kritische nuancering van dit soms zwaar aangezette perspectief zie De Putter 2019a en Reynaert 1996. Willaert 2018 acht niettemin een subtiele intertekstuele relatie tussen *R* en de *Roman van Walewein* aannemelijk, met de eerste als gevende partij; zie in dat verband ook Hugen 2018.

Humor vanuit superioriteit: Eagleton 2019, 36ev. Over de al te menselijke emotie *Schadenfreude* zie Van Dijk e.a. (ed.) 2014 en Watt Smith 2016, 231ev. De talige humor van *R* wordt in vergelijkend perspectief fijnzinnig getypeerd in Van Driel 2007, 2012 en 2014.

Moraal

Dierdichten amoreel: Mann 2000. Overigens ziet Knapp 1979a wel iets van een moraal in *rs*: spot met allesbeheersend materialisme. Citaat Lecoutere 1921, 23. Het artikel van Joris Reynaert 1996 kan niet genoeg worden geprezen en aanbevolen. Jan de Putter (ter perse) spreekt zelfs van ‘interpretatie-inflatie’, maar Broens 2005 haalt het *verstaen met goeden sinne* van de proloog m.i. terecht nadrukkelijk naar voren als aansporing tot diepere interpretatie. Ook titelbladen en inleidende frases van de gedrukte *rs* leggen vaak nadruk op het verheffende van de tekst, naast het vermakelijke.

R en het recht: Heeroma 1971 (het belang relativerend); Hermesdorf 1955; Dezaire 1941

en voor bredere achtergrond Van Caenegem 2003 en Harding 2002. Zie ook de slotwoorden van Jacoby 1970, 112: ‘If it [dwz *R*] has a moral, it is surely that the only way to win a legal battle is to misuse the law.’ Uiteraard kent ook de *RDR*, en meer speciaal de branche *Le Jugement* die Willems voorbeeld was, een juridische dimensie; zie daarover Subrenat 1991 en 2000 en Schenck 2005. *RDR* als kritiek op het recht: Th. Ziolkowski 1997, 74ev en Kaeuper 2001. Over *RF* als satire op het recht zie Krause 1983 en 1987 en Darilek 2020, die nadruk legt op de deconstructie van de (pretenties van de) koninklijke rechtsorde in deze desillusionerende dierenroman. Ook volgens Widmaier 1993 (slothoofdstuk) is *RF* een ‘Rechtssatire’ met een antimonarchale strekking, welkom in adelskringen die hun autonomie wensten te blijven cultiveren tegen centralistische Stauferpolitiek. (Overigens gold dit ook voor ettelijke ridderromans: vgl. Sunderland 2017. Het graafschap Vlaanderen, met zijn gespannen verhouding tot de Franse kroon, kan goede voedingsbodem zijn geweest voor dergelijke sentimenten.)

Verhoogd juridisch bewustzijn in *R*: Bouwman 1991, ettelijke plaatsen. Antiautoritaire inslag *RDR*: Simpson 1996 en diens blog over ‘Subversive Laughter in Reynard the Fox’ op blog.apaonline.org 13/6/2018; Henderson 1978, 288ev en ‘subversive cynicism’ volgens Mann 1988, 152. Politieke dimensie middeleeuwse dierenverhalen: Glück e.a. (ed.) 2016; als vehikel voor het subversieve en sociale satire: Ziolkowski 1993, 6ev en Henderson 1978 en 1981. Ook *rs* heeft een cynisch wereldbeeld; *Ecbasis captivi* is al evenmin opwekkend. Darilek 2020 legt veel nadruk op de subversieve strekking van *RF*.

De klassieke studie over sacraal koningschap is James Frazer, *The Golden Bough* (1890). Speciaal op het charisma van het middeleeuwse koningschap gericht zijn Bloch, *Les rois thaumaturges* (1924); Kantorowicz 1957 en Bertelli 2001. Voor de bijbehorende representatie van de macht zie

Cannadine e.a. (ed.) 1987 en Oschema e.a. (ed.) 2015. Koning in *RDR*: Kawa-Topor 1993 en Kaeuper 2001; in *RF*: Kolb 1983 en Darilek 2020, 307ev.

Animal Farm: de secundaire literatuur is uiteraard immens en geschakeerd. Ik heb vooral gebruikgemaakt van Meyers 2010, hoofdstuk 12 en Gardner 1987, hoofdstuk vi. Het citaat van Orwell is ontleend aan Morris Dickstein 2007. Overigens refereerde Orwells eerste gedicht, geschreven als elfjarige, aan ‘The Wisdom of Reynard the Fox’ (met dank aan Bas Heijne). Een extra mooie parallel is uiteraard dat *Animal Farm* en *R* allebei een canonieke schooltekst zijn geworden. Voor Orwell in het onderwijs zie J. Rodden, ‘Reputation, Canon-Formation, Pedagogy: George Orwell in the Classroom’, in *College English* 53 (1991), 503ev. Moderne parallelen: Trevor-Roper (*The Last Days of Hitler*) vergelijkt de kring rond Hitler met een hof, draaiend om rivaliteit om Hitlers gunst. (‘The story demanded a satirist’, stelt Trevor-Roper, vermoedelijk een referentie aan *Animal Farm*). Verwant is ook het beeld rond Haile Selassie bij R. Kapuściński, *The Emperor* (1983).

Renart le Bestourné: Flinn 1963, 174ev; *Le Couronnement de Renart*: Flinn 1963, 201ev; Parijse parade 1313; Regalado 1995. Procurator: Muller 1911, 58ev; 1926, 313 en 1942, 129; voor tekst en vertaling zie inmiddels de voorbeeldige editie-Gumbert (Hilversum, 2001), 182ev.

Citaat Muller 1884, stelling xvii. Schalken als topos: Van Oostrom 1983, 20ev.

Animal Farm tegelijk Russische referenties en universele strekking: Gardner 1987, 102 en Meyers 2010, 114ev. Ook *R* kent een dergelijke tweepoligheid. Historicus Jan de Putter legt zwaar de nadruk op een interpretatie van *R* in de primaire context en waarschuwt ervoor de tekst te zien als een ‘abstract vertoog over de menselijke aard’. Daartegenover stelt Van Daele 2000b, 106 terecht dat de tekst geen abstract vertoog is, veeleer een universeel verhaal, zoals het voortleven ook uitwijst. Hetgeen natuurlijk niet uitsluit dat de primaire interpretatie

zwaar kan hebben afgeweken van allerlei latere. (Zoals ook Goethes *Reineke Fuchs* oorspronkelijk een pregnante politieke lading had: zie Stephenson 2000.) Corruptie was bijvoorbeeld in dertiende-eeuws Europa een toenemend probleem: zie Jordan 2009.

‘Mensen zijn net beesten’: zie bijvoorbeeld Dezaire 1941, 241 en Wackers 1988, 173. Het ‘citaat’ van Roth is een variatie op diens geliefde aforisme over joden.

REYNAERT

Reynaert zelf

Middeleeuwse beeldvorming omtrent vos (in woord en beeld): een mooie introductie biedt Wackers 2023. Vos in agrarische samenleving: Van Dam 2001, 327; Resl (ed.) 2011, 83; Kalof (ed.) 2007, 9 en 118ev; Boehrer (ed.), 2007, 47 en 66ev; Malamud (ed.), 2007, 49ev. Vossenbont: Frieling 2013, 64; Piponnier & Mane 1997, 24; over de handel Delort 1978. Overigens ziet Ritzema Bos 1879-1882, 169 meer nut dan nadeel voor de boeren in de vos. Engelse vossenjacht: Marvin in Malamud (ed.) 2007, 49ev; James Howe via Crane 2012, 126 en Richard Negus in *The Critic*, aug-sept 2021, 42ev. Voor bredere cultuurhistorische blik zie Crane 2012.

Negatief vossenbeeld in (Latijnse) preektraditie, bestiaría, exempelen en als *figura diaboli*: zie naast Wackers 2017 en 2023 Henderson 1981, 166ev en 1978, 278ev; Salisbury 1994, 131; Janssens & Van Daele 2001, 15ev. Voisenet 1996 ziet interessante nuance, waarbij het beeld van de vos meer ambigu wordt, parallel aan de opgang van de *RDR*. Voor het bredere kader van dieren als symbolen in Middelnederlandse deugden- en zondenspiegels zie Wackers 2017b. Wackers 1986, 54ev biedt introductie in het negatieve vossenbeeld in Middellatijnse literatuur. Voor een opmerkelijke uitzondering zie Wackers 2016b.

Vos in de middeleeuwse iconografie: Harms 1972; Varty 1999; Janssens in *T* 1998,

2ev; bij Jeroen Bosch: De Bruyn in *T* 2000, 107ev. Belangwekkende stand van zaken bij Varty & Wackers 2018, dat zich ook uitstrekt naar latere eeuwen. Voor de pelgrimsinsignes zie de fraaie Kunera database van de Radboud Universiteit. Het spreekwoord 'Als de vos de passie preekt' blijkt al in de late Middeleeuwen gangbaar te zijn geweest: Rodin 1983.

Over tricksters zie Harrison 1989; Hynes & Doty (ed.) 1993 en Carroll 1981 en 1984. Over de speciale aantrekkelijkheid van tricksterverhalen voor de jeugd zie Pelton 1980, via index s.v. trickster and childhood. Loki: Boutet 2008, 474 en Booker 2004, 308ev en 646ev. Renart als trickster: Batany 1989, 23ev; Bellon 1986b; Lomazzi 1980 en Bonafin 2011-2012. Tristan en Renart: Regalado 1976. Karakter Renart in de vroege branches (met verschillende accenten): Boutet 1993; Jonin 1951; Lodge 1973. Generaliserend Kawa-Topor 1993, 278ev; Sullivan 2001; Bonafin 2006. Zijn rode signaalkleur: Bellon 1988. Speciaal over de late Renart: Suomela-Härmä 1986. Vos in Latijnse traditie: Nieuwenhuis 2010, 318ev.

Het lijkt alsof Goethe is vooropgegaan in de 'herwaardering' van R van duivels naar schelm; zie Schwab 1971, die parallelen ziet tussen Goethes R en Mephisto in *Faust*, die nog radicaler 'die Erfahrung der Unordnung als Komplement der Ordnung' verpersoonlijkt. Volgens Götttert 1974, 117ev zou de traditie van *RF* tegengesteld zijn aan de tendens bij de *RDR*: in oudste versie draaiend om perfiditeit van de vos, in latere redacties een accentverschuiving naar de domheid van diens tegenspelers, waarmee *RF* tendeerde richting de komische versvertelling van de boerde.

RV: Jonkers 1985 en 1997a. Het proefschrift over *Reinaerts historie* is Wackers 1986.

Reinaert primair: Van Oostrom 1983 (voorversie als lezing op Filologencongres 8 april 1982); voornaamste recensies Lulofs in *Spektator* 13 (1983-1984), 207ev en Pleij in *Forum der Letteren* 24 (1983), 233ev. Tezelfdertijd sloeg ook onder Vlaamse medioneerlandici de stemming jegens R om: zie o.a.

Janssens e.a. (ed.) 1991, 2008; Janssens & Van Daele 2001 en Van Daele 1994. Janssens 2008 vond dat ik te ver ging in mijn eigen nuancering in Van Oostrom 2006; daartegenover werd mijn primaire interpretatie genuanceerd door Reynaert 1996 en 2013. Overigens laat zich voor het Frans een vergelijkbare collectie 'métaphores renardiennes' verzamelen: zie Librová 2005. Een uitloper aan Nederlandstalige zijde is de *Loose vossen der werelt*, in 1517 gedrukt te Brussel door Thomas van der Noot; vgl. Kronenberg 1925. *Rode R*: Kuiper 1980. *Fel*: Lulofs 1981, 251ev; Bouwman 1991, stelling 1; Fuchs 2023, 202ev. Voor materiaal en tellingen ben ik hier dank verschuldigd aan Ingrid Biesheuvel.

Bedrieger: Konnikova 2016, en zie ook Radden Keefe 2022. Raakvlakken vertoont het werk van Harro von Senger (o.a. 2016) over strategemen van de list, al wordt dat middel – mede onder invloed van Chinese bronnen – door Von Senger positiever gewaardeerd. Fascinatie voor moderne bedriegers lijkt anno 2022 sterk te leven, getuige alleen al series als *The Tinder Swindler*, *Inventing Anna* en *The Dropout* en een documentaire als *Sour Grapes*. Zwendel kan overigens ook de eerbiedwaardige filologie corrumpen: zie Sabar 2020. Over liegen in de Middeleeuwen: Denery e.a. 2018.

Narcist: Stout 2005, en over literaire narcisten van dezelfde auteur 'The Sociopath in Black and White. A Reading List', via www.lithub.com/6/5/2020. In deze sfeer lijkt een moderne parallel te trekken met kortstondig Grieks minister van financiën Yannis Varoufakis, evengoed auteur van het boeiende boek *Adults in the Room. My Battle with Europe's Deep Establishment* (2017); vgl. I. Parker, 'The Greek Warrior', *The New Yorker* 3/8/2015. Mannen zijn op dit terrein zwaar in de meerderheid, maar zie toch ook Brittany Kaiser (Cambridge Analytica) en Elizabeth Holmes (Theranos). *Schadenfreude* als het tegendeel van empathie: Watt Smith 2016, 232.

Psychopaat: vgl. www.businessinsider.nl/hare-psychopath-checklist-test-sociopath-

2016-11?international=true&r=US#11-do-you-have-a-history-of-promiscuous-sexual-behaviour-11 en www.youtube.com/watch?v=iVlkYMIps44 vanaf 16:45 (met dank aan prof. Naomi Ellemers). Voor hedendaagse parallellen zie Nadine Matheson, 'Why Are We Obsessed With Psychopaths?', *Hanover Square* via www.crimereads.com 18/3/2021 en niet te vergeten Donald Trump, getuige o.a. Tony Schwartz, 'The Psychopath in Chief', <https://gen.medium.com/the-psychopath-in-chief-a10ab2165d9>. In Nederland valt te denken aan de (soms) glorificatie van Willem Holleeder. Hedendaagse literatuur toont fascinatie voor monsterlijke personages: vgl. J. Zimmerman, 'What Do We Mean When We Call a Character a "Monster"?' www.lithub.com 17/3/2022. Vanuit het strafrecht: De Jong (ed.) 2022, 215.

Zover ik zie, is René Broens de eerste geweest die bovenstaande diagnoses met zoveel woorden op Reynaert van toepassing heeft verklaard; zie diens nawoord bij zijn tweede herberijming (2020), 175ev en 2022, 67ev. Ten tijde van Broens 2010 en zijn eerste herberijming uit hetzelfde jaar was hij zelfs nog negatiever over de titelheld als psychopaat; in 2020 ziet hij ook de trickster in Reynaert (vgl. Vroomen 2021) en in 2022 vooral de goddelijke bedrieger.

Tijdens het werken aan de laatste versie van dit hoofdstuk verscheen het belangwekkende artikel van Iris Breetvelt 2022. Zij kwam op R via Hellinga, die zij al eerder in vergelijkbare zin had geportretteerd (zie hierboven). Overigens beklemtoonde bij de presentatie van *T 35* (2022) psychiater Stefaan Baeten dat ieder mens trekken van psychopathie vertoont, en dat deze figuren ons juist daarom zo boeien; vgl. Breetvelt 2022, 145. (Ook dank aan Hanneke Kooij t.a.v. niet onomstreden PCL-R Index.)

Gerritsen over identificatie met R: ongepubliceerde tekst van een gastcollege in Wrocław, mei 1977, hier geciteerd via Van Oostrom 1983, 21 n. 34. Citaat Daalder (navert.) 1963, 5; over Daalder en zijn navertellingen van klassiekers zie Parlevliet 2006-2007.

Exit-voice-loyalty: Hirschman 1970; vgl. Adelman 2013, 438ev. Voor het interessante citaat van De Paepie zie Van Daele 1996c.

Verwantschap R en verteller/Willem: Van Daele 1994, 352 en 411 (met akkoord van Lulofs 1997, 109); Verheijen 2007 en Zemel 2015. Vergelijkbare geluiden in Bouwman & Besamusca (ed.) 2002, 183 en Van Driel 2007, 169.

Satire via spreekbuis: Justin E.H. Smith, 'The End of Satire', *The New York Times* 8/4/2019.

R ambigu: zie reeds nadrukkelijk Lulofs in diens bovengenoemde recensie van Van Oostrom 1983, en sindsdien ook Joris Reynaert 1996, 2013 en Van Tourhout 2019. Typerend zijn ook de slotzinnen van Franken 1992 in diens recensie van Bouwman 1991: 'Bouwman's bewerkingscommentaar laat geen andere conclusie toe dan dat Reynaert een boosaardige schurk is. Maar diep in mijn lezershart...'. In de eenentwintigste eeuw lijkt een ambigue visie op de vos de overhand te krijgen. In *Stemmen op schrift* (2006) ben ik ook zelf in deze richting opgeschoven; zie ook Wackers 2006a en Breetvelt 2022. Citaat Stefan Hertmans: *Fuga's en pimpelmezen. Over actualiteit, kunst en kritiek* (Amsterdam, 1991), 115.

Reynaert en wij

Eufemismen: t.a.v. Goethe zie Schwab 1971 en Goossens 1998, 114ev. R-bewerker Blommaert: zie Vroomen 2017, 156. (Overigens bespreekt Vroomen ook bewerkingen waarin R een uitgesproken schurk is.) Walschap: zie Van Daele 2000a, 168ev. Gallis (navert.) 1958 was 'bewerkt voor onze kleintjes'; citeert 29. Voor de illustraties van Gustaaf van de Woestijne zie Streuvels (hert.) 1921, bijvoorbeeld ill. 22, 67, 141 en 150 en verder; 120 lijkt een relatieve uitzondering, evenals 169. Voorliefde voor gezinsscènes in kinderversies: zie Parlevliet 2009b. (Rs gelukkig huisvaderschap werd ook sterk beklemtoond door Nijhoff in diens verjaardagsrede tot Elsschot: zie *Willem Elsschot* 1952,

slot.) Parlevliet 2022 geeft vele voorbeelden van verdunning van de *R* voor de jeugd, waaraan hier dankbaar werd ontleend. Overigens is het aaien van de vos een internationaal verschijnsel: zie Varty 1995.

Over Legendre & Broens 2010 zie Vroomen 2014. Andere *R*-illustraties uit de eenentwintigste eeuw die het geweld accentueren zijn die van Klaas Verplancke in H. van Daele (navert.) 2006. De eerdere editie van deze navertelling had illustraties van Peter Vos: subliem getekend, maar minder cru.

Vernoemingen: geen *Rs* in de Nederlandstalige Middeleeuwen afgaand op Boekenoogen 1917. Eens te meer opmerkelijk is dat juist rond 1340, de tijd waarin het Dyckse *R*-handschrift (*F*) tot stand kwam, de voornaam Reinhard opduikt in het geslacht Zu Salm-Reifferscheidt, de familie die bezitter van ditzelfde handschrift was. Degering (ed.) 1910, XIII sluit ook om andere redenen niet uit dat *F* voor de familie werd geschreven, en dus van meet af aan in hun bezit was. (In welk geval de verkoop aan Münster eens te meer een mijlpaal is geweest, in dat geval na bijna zeven eeuwen familiebezit.) Voor schaarse moderne vernoemingen naar *R* en Madoc in Nederland zie www.voornamenbank.nl. (Hanneke Roodbeen wees mij op organisatiebedrijf Reintje de Vos in Ermelo, gespecialiseerd in kinderfeestjes – de koosnaam Reintje zal niet toevallig zijn geprefereerd.) Boef en Babe hoorde ik als werkelijke kleuternamen uit de mond van een jonge moeder op het strand van Loosduinen, nazomer 2019. Voor voornamen in Vlaanderen sinds 1995 zie www.statbel.fgov.be/nl/themes/bevolking/namen-en-voornamen. Vlaamse familienaam Reynaert: zie Reynaert 2013, 17ev. Over de magie van Maupertuus zie De Potter 2022. (Laatste nieuws: Carel Jansen meldt mij telefonisch (10/1/2023) dat de Groningse meubelzaak de naam Maupertuus heeft laten vallen; Vos bleek het sterkere merk.)

R in ex libris: Feliërs & Van Daele 1996; voor andere libertijnse *Rs* zie aldaar 25 en 54ev. Zeer verwant is ook de kopergravure

'*Rs* thuishkomst' (1998) van graficus en ex librisontwerper Frank-Ivo van Damme, ooit postkaart van vzw Reynaertgenootschap; vgl. Feliërs 2001.

De open tekst

'Magistrale roman': aldus Zemel 2015, 60; vergelijkbaar Tudor 2011, 20. Citaat Bosworth 1836, 19; zie over hem De Smedt 1984, 174ev. Aan Franstalige zijde is men minder scheutig met erkenning; maar zie toch Delbouille 1929 (een Luikenaar...). Reeds Muller 1904, 487ev maakte een expliciete afweging tussen *R* en *RDR*, in het voordeel uitvallend van eerstgenoemde. Citaat Varty: Lodge & Varty (ed.) 2001, XIII. Overtuiging Huizinga: zie de editie van *Herfsttij der Middeleeuwen* door Anton van der Lem (Leiden, 2018), hoofdstuk 20, 413ev. Apologetische Pléiade: Strubel (ed.) 1998, XIev. Typering Wehrli 1969, 125. Aldaar op 122 ook de uitspraak dat *Reinhart Fuchs* nagenoeg gespeend is van literaire kwaliteiten. (Darilek 2020 ziet dit anders.) Citaat Suomela-Härmä 1981, 54.

Dierenroman en speciaal *matière renardienne* als subversief genre bij uitstek: Kaeuper 2001, 10ev; Ziolkowski 1993, 14; Henderson 1978 en 1981. De rebelse trekken van het genre worden ook al zichtbaar in de Latijnse traditie van *Ecbasis* en *ys*; over het nihilisme van laatstgenoemde Verbaal 2004, 97. Ook de *Reinhart Fuchs* eindigt in chaos: *T* 1998, 64 en 2017, 16ev.

Opera aperta: als begrip gemunt door Eco 1962; zie ook diens citaat in Barre (ed.) 2010, 78 en de beschouwing door Paul Cobley in de serie 'Footnotes to Plato' van *The Times Literary Supplement* 14/8/2019. George Steiner ventileerde in 1985 een verwante opvatting, met een voor hem typerend kwaliteitsoordeel: 'Only weak poems can be exhaustively interpreted or understood.' (Aldus geciteerd aan het slot van R. Hughes Gibson, 'The Critic's Critic', *The Hedgehog Review* 23 (2021)/3.) En reeds in 1939 schreef Menno ter Braak: 'Reinaert is zo meesterlijk geconcipeerd in het middel-

eeuwse kunstwerk, dat hij voor verschillende interpretaties vatbaar is en zal blijven' (Ter Braak 1939, 511). Citaat Huizinga: *Verzamelde werken III*, 446.

RDR wel rijk verbreid in middeleeuwse handschriften, maar niet de boekdrukkunst gehaald en pas in negentiende eeuw door filologen herontdekt: zie Varty & Dufournet 2000. Verspreiding Vlaamse R naar de vroege boekdrukkunst en Engelse en Duitse taalgebied: Goossens 1998 en Blake 1975. Caxton: Levelt & Putter 2022, 256ev; Hellinga & Hellinga 1984 en Blake 1965. Recente herschepping versie Caxton: Avery 2020 (navert., terecht zeer geprezen). Deense versie: Wackers 2020.

Brede verspreiding R al in dertiende eeuw: Gysseling 1975, 167. Mogelijk was de tekst ook van invloed op de fraaie *Roman van Walewein*: zie Willaert 2018 en Hugen 2018. Voor hier genoemde en andere referenties zie Van Oostrom 1983, 29ev (de verzameling is niet compleet). Ten aanzien van de *Esopet* is voorbehoud geboden: welke tekst hier gevende resp. ontvangende partij is, is onzeker; vgl. Heeroma 1972. Ten slotte is niet uitgesloten dat Willems *Reynaert* doorwerkte in de Latijnse *rs abbreviatus*: zie Nieuwenhuis 2010.

Kopiist(e) in klooster Nazareth: Van Aelst 2000 en Brinkman 1999. Een andere stem uit de late Middeleeuwen die met R bekend lijkt, is de jurist (!) Jan van den Berghe: zie Berteloot 1992, 34ev en hiervoor p. 291. De pennenproef uit de abdij Park werd ontdekt in het project 'Medieval Manuscripts in Flemish Collections' o.l.v. Godfried Croenen; publicatie is in voorbereiding. (Met dank aan Remco Sleiderink.) Notitie in boekband Dyck: Degering (ed.) 1910, xiv ev en Schlusmann (ed.) 2022, xxiv. Voor het citaat uit de Gentse Boethius zie Wackers 1993, 186 n. 17; over deze bijzondere Gentse commentaar zie Goris 2000 en Hoek 1943.

Romantisch nationalisme: Leerssen 2011, 75ev; dichter bij R: Goossens 1998, 113ev; Schalley 2018, 41ev en vele voorbeelden in Janssens & Van Daele 2001; voor de school-

meesters zie T 1991, 9 en 2011, 259. Citaat Streuvels: 1921, 9. (Overigens klonk al vroeg een tegengeluid: zie Van Daele 1996d, 49.)

Proost 1928; over de auteur zie diens levensbericht in *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1964, 58ev. Overigens is voor Proost de Jacob van Maerlant van de *Strofische gedichten* een nog veel grotere kampioen van de verworpenen der aarde. De visie van de Romeins wordt door Muller 1942, 106 n. 1 gegispt als 'inlegkunde'.

Walschap en R: Humbeeck 2017 en De Putter 2018a. Zangspel: zie Verhulst 1903 en Janssens & Van Daele 2001, 222ev. Tijdens bezetting: voor plan Theo Thijssen zie De Baar & Verhoeff 1996 (Thijssens versie van de eerste indaging werd al in 1938 gepubliceerd in *Het boek voor de jeugd*); Hellinga (ed.) 1944 en Bouwman 2016, 92ev (voor het conflict met Balkema zie Lewin 1983, 187ev); toneelversie De Mont: Janssens & Van Daele 2001, 225ev en Van Daele 2006; opvoering Sint-Michielsgestel: Verzandvoort 2018 en voor bredere achtergrond De Keizer 1979; kinderversies na de oorlog: Parlevliet 2009a, 221 en 286. Het bestaan van *De vossenburcht* werd voor mij via Delpher aan het licht gebracht door Hanneke Roodbeen; uitgave Bijenkorf: Nieuwenhuizen 2006. De inlichting omtrent kindersnoepjes dank ik aan de Vlaardingse verzamelaar Jan Anderson. Vermelding verdient bovendien *Nieuwe avonturen van de vos Reinaert* van de Udense onderwijzer [!] Frans van den Dungen, gepubliceerd in 1942. Ongepubliceerd bleef de R van Nel Bakker, tijdens de bezettingsjaren gemaakt; vgl. T 35 (2022), 184.

Van Genechten: zie recentelijk en goed gedocumenteerd Jansen 2022. Hans Held: Feliers 2005. Jauss: zie o.a. Westemeier 2016; Ette 2016 en 2017; Hausmann 2017 en Assmann 2015. Jauss' oorlogsverleden werd zelfs onderwerp van een (voor mij onvindbaar) toneelstuk en verfilming: *Die Antrittsvorlesung*.

Lys Mykyta in Oekraïne: zie schrijver dezes in *de Volkskrant* 27/7/2022; over het Lviv BookForum *The Guardian*, 13/9/en 6/

10/2022. Over Ivan Franko zie Snyder 2003, 130ev en Hrytsak 2018; over *Lys Mykyta* Havryliv 2018, 183ev. De oorspronkelijke tekenfilm is in Russisch en Oekraïens op YouTube te vinden; zie voor laatstgenoemde www.imdb.com/title/tt6114970 (met dank aan Dennis Smit). Er is ook een opera gemaakt van *Lys Mykyta* (met dank aan Dennis Smit en Jan de Putter).

Massaspel Sint-Niklaas: voor de tekst zie Houben 1973; verder Janssens & Van Daele 2001, 223. Het slotlied van de Elegasten werd nog eens gebloemd in *T* 2005, 173. Aalst 1960: Van Daele 1996b, 64.

Visie Broens: zie reeds de stripbewerking van Legendre & Broens (2010) en Vroomen 2017. Broens' tweede herberijming verscheen in 2020 met een uitvoerig Nawoord. Aldaar op 166ev over de schipbreuk van zijn proefschrift en 177ev over *R* als satirisch heiligenleven annex Johannesevangelie. Reacties op websites waren beslist welwillender dan de beoogde promotoren: zie Kuiper 2020 en ook Marie-José Klaver op tzum.info/27/11/2020. (Maar zie ook Lisanne Vroomen in MappaLibri.) Niet te ontkennen valt dat de internationale literatuur enkele aanknopingspunten biedt, getuige bijvoorbeeld de afbeelding van *R* als antichrist (Harms 1972 en in dit boek ill. p. 318), de typering door Barre (ed.) 2010, 81ev van de *RDR* als anti-Bijbel en de apocalyptische dimensie van de *rs*, waarover Tilliette 2000. Maar dit is nog iets anders dan *R* beschouwen als een doorgecomponeerde parodie op het Johannes-evangelie, zoals René Broens wil. Op de valreep van dit boek verscheen Broens 2022, dat scherpe analyses bevat en vooruitwijst naar een volgend boek, met nadere uitwerking van zijn Johannes-interpretatie. Een andere markante non-conformist en *R*-liefhebber was Paul Verhuyck; zie het mooie In memoriam van De Maesschalck 2019.

Over Camille Huysmans en *R* handelt uitvoerig De Putter 2017; zie ook Van Daele 2000a en Huysmans 1947-1948. Speciaal over het Antwerpse *R*-standbeeld: Beyen

2022. Over het Victoria-album zie Rik van Daele in *T* 13 (2000), 170ev; over mogelijke betrokkenheid van Huysmans ook nog *T* 20 (2007), 225 en 237.

Over de subtiele verhouding en rijke omgang van Menno ter Braak met *R* schreef De Putter 2020 een uitstekend gedocumenteerd artikel, waaraan hier dankbaar is ontleend. Een centraal stuk is 'De eeuwige Reinaert', *Het Vaderland* 26 december 1939, herdrukt in *Verzameld werk* 4 (Amsterdam, 1951), 509ev. Zie ook 'De springlevende moraal van Reinaert de Vos', in Hanssen (ed.) 2004, 17ev. Een stelling bij het proefschrift (1928) van Ter Braak over keizer Otto III stipuleerde verband tussen *R* en Macropedius, met de eerste als gevende partij. Dit was echter een misvatting, aldus Enklaar in *TNTL* 59 (1940), par. IV.

Glucksmann 2011, 11ev (met dank aan Joris Reynaert, die mij op dit spoor zette). Natuurlijk kent Frankrijk ook tegenstemmen, zoals van Marcel Gauchet, wiens serie *Lavènement de la démocratie* (2007-2017) juist de nadruk legt op doorgesloten individualisme als ontwrichting van de samenleving. President Macron lijkt, begrijpelijk genoeg, van laatstgenoemde mening: 'Wij zijn geen samenleving van individuen. Wij zijn een natie van burgers. Dat maakt het hele verschil.' (Aldus in zijn twee uur durende toespraak 'La République en actes' op 2/10/2020 in Les Mureaux. Zie www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/10/02/la-republique-en-actes-discours-du-president-de-la-republique-sur-le-theme-de-la-lutte-contre-les-separatismes). Overigens kan ook, omgekeerd, de gevestigde orde zich met de naam van *R* tooien: de Verenigde Staten noemden hun antiterrorismeprogramma gedurende enige tijd 'Project Reynard'; zie de post van Carl Pyrdum op www.gotmedieval.com/13/4/2008.

Moderniteit *R* als literatuur, inclusief de openheid voor velerlei interpretatie: zie ook Wackers 1997. Voor een evolutionaire kijk op het adaptatieve vermogen van literatuur door eeuwen heen zie o.a. Rigney 2012.

De toekomst van de Reynaert

Oordeel Van Helten: (ed.) 1887, v. Tweehonderd R-kwesties: zie Peeters 1974-1975, n. 1. Retorica als stopverf: beeld is geïnspireerd op Keith Thomas, 'Diary', *London Review of Books* 10/6/2010. De vondst in 1971 betrof het fragment J, waarover Buyse 2007. Diens artikel geeft precieze informatie over de boekband waarin het fragment werd gevonden, een Latijnse bijbel gedrukt in Straatsburg 1522. Verkennend spuurwerk op het internet leidde mij naar een ander exemplaar van dezelfde druk (geveild op 9/4/2015), ook in zijn originele band. Zou het mogelijk zijn dat in dit boek nog andere versneden R-fragmenten verscholen zitten?

Citaat *gloser* is uit *Renart le Contrefait*, 1/105ev, tevens het motto van het prachtige boek Ziolkowski 1993.

Carry van Bruggen, *Prometheus*: ik gebruikte de tweede druk (1946), alwaar R wordt besproken op 179ev; zie ook Hanssen 2000, 287ev. Vrouwelijke reynaerdisten: de drie eerstgenoemden werden in het voorafgaande besproken; zie verder Hogenhout 1980 en Biesheuvel 2006. Als assistente van Hellinga, door hem bedankt in een voetnoot, verdient zeker ook Anna baronesse van Panthaleon van Eck-Kampstra hier vermelding vanwege een belangwekkende vondst; zie Hellinga & Vermeeren 1965-1966, 59 n. 3. Van miniatuurhistorische zijde valt aan de groep toe te voegen Martine Meuwese 2006 en 2008.

Op de valreep van dit boek (november 2022) meldde zich een belangwekkende nieuwe vrouwelijke stem, in de persoon van Iris Breetvelt (zie reeds hierboven). Deze sociaalpsychologe en neerlandica had eerst Hellinga onder het mes genomen, vanwege haar betrokkenheid bij universitaire medezeggenschap en van daaruit interesse in machtsmisbruik in academia. Via Hellinga kwam zij bij R, in wie zij vergelijkbare symptomen van narcisme en zelfs psychopathie bespeurde. Is het toeval dat hier een vrouw scherp afstand neemt van heldendom van R en Hellinga?

Vrouwenfiguren in *RDR*: zie *Reinardus* 2011-2012, 53ev en Bellon 1993, 13ev; in *R*: zie Bouwman 1991, 164 en 275, en hun bespreking in het middendeel van dit boek. De Maeschalck 1990 speelt zelfs met de gedachte van Willem als 'proto-feminist': zijn vrouwelijke personages demonstreren de ontoereikendheid van de mannenmaatschappij.

De primaire bron voor Dworkins formulering omtrent 'masculine trinity' heb ik niet meer kunnen achterhalen; ik meen wel voor het citaat te kunnen instaan. Terzijde: zegt het nog iets dat het een vrouw was, Trees Dunk te Eindhoven, die in een ingezonden brief n.a.v. mijn *Lys Mykyta*-artikel in *de Volkskrant* van 30/7/2022 een frisse negatieve visie op de *Reynaert* aandroeg? Opmerkelijk genoeg was handschrift B van *R* in de zestiende eeuw in bezit van twee vrouwen (vgl. Martin (ed.) 1874, vi), en dat terwijl *Reynaerts historie* nog aanmerkelijk wreder en cynischer is dan Willems *Reynaert*. Volgens Peeters 1989, 138: 'Medieval ladies seem to have been very fond of fox-tales.'

Citaat Knapp 2012, 233. De wens voor een minder op zichzelf staande behandeling van *R* was ook het slot van Van Oostrom 1984. Ik besef dat dit boek hieraan nog maar beperkt beantwoordt. Eens te meer geldt dus het motto van deel III.

Citaat Streuvels 1921, 9; vgl. Van Daele 1996b, 42ev (die kennelijk een vroegere druk citeert). Toneelversies *R*: Janssens & Van Daele 2001, 222ev; Goossens 1998, 116 en 125ev, waaraan nog toe te voegen *Reyneke Vos in de Kempen* van Flerackers 1942. Versies Paul de Mont: Van Daele 2006. Interessant is ook de aanvankelijk anonieme *R*-'comédie' van Eduard Veterman, in Noord en Zuid met succes op de planken gebracht i.s.m. Albert van Dalsum, Huysmans en Joris Diels, en geprezen door Ter Braak; vgl. Van Daele 2000a (met dank aan Gillis Dorleijn).

Ter introductie op middeleeuwse literatuur als performance zie Butterfield e.a. (ed.) 2017 en voor het Middelnederlands Ramakers 2004 en Van Driel 2007, 150ev. Handschriften als mogelijke spiegel hiervan:

De Haan 1975; Kuiper 1980-1981 en Besamusca 1987. Over mogelijke Middelnederlandse jongleurshandschriften schreef Obbema 1996, 84. Zie ook Kienhorst 2005; over de Rotterdamse *R*-fragmenten (G) zie aldaar I, 34ev en 108ev en II, 230ev. Hellinga 1982 betreft ook het vroege tweekolommige *R*-fragment E (Darmstadt) in dit tableau. Hellinga zag zoals bekend sterk verband tussen de vroege *R* en Willem als reizend jongleur en ‘wandering scholar’ (zie ook Hellinga (ed.) 1952, 17); misschien tevens een reden waarom hij weinig werk maakte van de ‘schrijftafelverhouding’ tussen *R* en *RDR*?

R als voordrachtstekst: zie ook Lulofs 1975, 249ev en (ed.) 1983, 52ev. Tekstverwijzingen naar voordracht werden reeds opgesomd door Buitenrust Hetteema (ed.) 1909, xxev. Lombarden en paragraaftekens: De Haan 1975 en Kuiper 1980-1981 (met scepsis van Overgaauw 1992, 44). Joost van Driel bespeurt ook klankeffecten in de tekst: Van Driel 2007, 76 en 2012, 34ev, onder verwijzing naar pioniers Jonckbloet en Buitenrust Hetteema; voor ‘stemmetjes’ zie Van Driel 2007, 103.

Audioversies: Pol Goossen leest de versie van Walter Verniers op Storytel (T 2014, 393ev); Jo van Eetvelde op cd (T 2008, 169ev en 1999, 184ev); Marcel Ryssen op cd (2010). Ook is er een cd bij de Gentse hertaling door Eddy Levis (T 2008, 206). Anna Simon doet op LibriVox de versie van De Geyter (1885); uitgeverij Het Geluidshuis brengt *R* als ‘Heerlijk Hoorspel’: Wauters e.a. 2018. (In 1979 ging de NCRV-radio hierin voor, onder begeleiding van Herman Pleij en met muzikale illustraties door Tera de Marez-Oyens.) Rap Charlie May: T 2008, 178ev; *Madoc* 2006, 99ev; Parlevliet 2022, 161. Opera: Ceulemans 2014 en Teirlinck 2013. Inmiddels is een tweede *R*-rap gemaakt: zie T 35 (2022), 238.

Het is verheugend voor *R* (en andere middeleeuwse literatuur) hoe in het moderne literaire leven de orale dimensie vandaag de dag wordt herontdekt. Zie voor een wel-sprekend pleidooi Tom Lanoye op www.youtube.com/watch?v=ZoK6losbYXg&t=

1069s&ab-channel=Festival%26Seizoen-OudeMuziek, vanaf 16:45.

Disney en R: *London Review of Books* 5/11/2015.

***

Het apocriefe citaat van Mahler schijnt feitelijk van Jean Jaurès te zijn. Vgl. www.wienerzeitung.at/nachrichten/reflexionen/geschichten/897102-Irrwege-einer-Metapher.html. Herwaardering voorlezende leraar: zie hierboven het citaat van Peppelenbos en in breder verband, ‘trusting the language to work its own magic’, zonder overdaad aan explicatie, Cox Gurdon 2019. Te mooi om hier onvermeld te laten is de onvergetelijke herinnering die studenten bewaarden aan de colleges van Tolkien over *Beowulf* zoals vermeld op Tolkiens Wikipedia-pagina: ‘Tolkien had an ingenious means of beginning his series of lectures on *Beowulf*: He would come silently into the room, fix the audience with his gaze, and suddenly begin to declaim in a resounding voice the opening lines of the poem in the original Anglo-Saxon, commencing with a great cry of *Hwæt!* (the first word of this and several other Old English poems), which some undergraduates took to be ‘Quiet!’ It was not so much a recitation as a dramatic performance, an impersonation of an Anglo-Saxon bard in a mead hall, and it impressed generations of students because it brought home to them that *Beowulf* was not just a set text to be read for the purposes of examination, but a powerful piece of dramatic poetry. Decades later, W.H. Auden wrote to his former professor: ‘I don’t think that I have ever told you what an unforgettable experience it was for me as an undergraduate, hearing you recite *Beowulf*. The voice was the voice of Gandalf.’ Over de sterke kracht van goede voordracht van Middelnederlandse teksten in het origineel zie ook Van Oostrom 1997.

Anton van Wilderode als leraar: zie hierboven. Een andere docent van wiens meeslepende lessen over *R* dankbare leerlingen getuigen was Jozef Goossenaerts aan het

Atheneum te Gent: zie Gysseling 1978 (met dank aan Rik van Daele). Ook Amand Vos verdient in dit gezelschap eervolle vermelding: zie Ryssen 2011. Voor hedendaagse ervaringen met *R* in de klas zie Van Tourhout 2019 en Joke Brasser op www.neerlandistiek.nl/8/1/2022. Zie van laatstgenoemde ook de website www.klassiekersindeclas.nl. Zeer positief lijkt ook de omgang met *R* op de Broederschool Sint-Niklaas, waar onder leiding van Wout Mannaerts de traditie van Van Wilderode wordt voortgezet; publicatie ter zake is in voorbereiding. (Met dank aan betrokkene en Rik van Daele.)

Vermoedelijk maken dergelijke actieve, geïnspireerde, creatieve leraren het hele verschil in vergelijking tot de matte appreciatie van *R* door middelbare scholieren die de tekst zelfstandig voor de lijst moesten lezen; vgl. Dera 2019, waar *R* een schamele 6.2 scoorde. Bezielde over herwaardering van het (historische) literatuuronderwijs schrijft Peppenbos 2022. Ter vergelijking interessant zijn de ‘Didaktische Aspecte’ van *R* voor het Duitse onderwijs aangedragen door Gerrit Helm, in Schlusmann (ed.) 2022, xxxviev.

Het menselijk verlangen om met rust te worden gelaten: Hertmans 2022, 17. Chris de Stoop: *Dit is mijn hof* werd in reynaerdaans perspectief besproken door Rik van Daele in *T* 2019, 88ev. Gezien de actualiteitswaarde van *R* (reeds door Goethe benoemd!) is er nog alle ruimte voor verdergaande actualisering in de geest van eerder besproken *Rotvos!* van Frank Pollet (2007). Zo reïncarneerde Shakespeares *Richard III* in de vs als *Teenage Dick*, een succesvol toneelstuk over een zeventienjarige op een Amerikaanse *high school* die zich gewetenloos een weg baant naar de *presidency* van de scholierenvereniging. (Met dank aan Maura Watson.) Zie o.a. David Jays in *The Guardian* 3/12/2019 en Michael Billington aldaar op 13/12/2019.

***

Edward Said over filologie: ‘The return to philology’ in Said 2004 en in zijn inleiding

bij de jubileumeditie van Auerbachs *Mimesis*. Opvatting Richard Feynman: www.youtube.com/watch?v=ZbFM3rn4ldo&ab_channel=FreeScienceLectures. Het essay van Susan Sontag ‘Against Interpretation’ werd herdrukt in Sontag 2009, 3ev. Voor de verwijzingen naar Walter Haug zie diens postume bundel Haug 2008, 517 en vii. Ook Walter Haug is voor mij, op afstand, een leermeester geweest; vgl. Van Oostrom 1998.

Voor de verwijzingen naar Draak, Defresne en Streuvels zie het voorafgaande. Citaat Du Perron: *De man van Lebak* (1937), in *Verzamelde werk* iv, 13. (Met dank aan Jacqueline Bel.) Muller bij Vestdijk: De Putter 2018c. De neerlandistische verhouding tot geleerde en genietende benadering van literatuur staat centraal in Winkler 2017.

Dit alles vereist een pluralisme van perspectieven. In dit opzicht sympathiseer ik sterk met de visie van Merve Emre, afgaand op haar aanstaande boek *Post-Discipline: Literature, Professionalism and the Crisis of the Humanities* (zoals aangekondigd in *The Chronicle of Higher Education* 13/4/2021) en de website met die titel.

Het slotakkoord heeft inspiratie geput uit tal van bronnen. Jaloersmakend goed over levende klassieken vind ik het werk van Daniel Mendelsohn: *An Odyssey* (2017), *Ecstasy and Terror* (2019), *Three Rings* (2020). Speciaal voor de Middeleeuwen geldt iets vergelijkbaars voor het zesdelige opus magnum van Jan Ziolkowski 2018 en 2022. Inspirerend breed en modern is Pollock e.a. (ed.) 2015, naast de klassieke kern van Ziolkowski (ed.) 1990. De slotzin is geïnspireerd op Ehrenreich 2019. Ook werd ik zeer getroffen door een radio-interview met dr. Jan Terlouw bij *Nooit Meer Slapen* op 23 december 2021. Daar benoemde de toen negentigjarige Terlouw als vier grootste verworvenheden van de mensheid: kunst, wetenschap, taal en humor. Bij de *Reynaert* is dat vier keer raak.